

В. С. Кульчицький
М. І. Настюк
Б. Й. Тищик

З ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ
ДЕРЖАВНОСТІ

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО «СВІТ»
1992

ББК 63.3 3(2ук.)
К 90

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Доц. В. М. Кампо, чл. Президії Верховної Ради
України Я. Ю. Кондратьєв, проф. М. В. Костицький
(голова), проф. В. С. Кульчицький, доц. П. Д. Пили-
пенко, доц. Б. Й. Тищик, доц. Г. Й. Ткач

Редакція соціально-економічної літератури

Кульчицький В. С., Настюк М. І., Тищик
Б. Й.

К90 З історії української державності. —
Львів: Світ, 1992—88 с. (Правовий всео-
буч народного депутата).
ISBN 5-7773-0149-5

У брошурі висвітлюються умови формуван-
ня української державності, розквіт і падіння
княжої, а пізніше і козацької держави, розвн-
ток національної самобутності й свідомості. Знач-
на увага приділяється розкриттю теоретичних
і практичних проблем становлення української
національної державності у 1917—1921 рр.
Для народних депутатів, лекторів, студентів,
широкого кола читачів.

К 0 202000000-028 БЗ-3-1-92
225-92

ББК 63.3 3(2 Ук)

ISBN 5-7773-0149-5

© Кульчицький В. С.,
Настюк М. І.,
Тищик Б. Й., 1992

ВСТУП

Історія — це пам'ять людського суспіль-
ства, його свідомість і совість, засіб самоочи-
щення, виховання прийдешніх поколінь. Хто
не знає свого минулого, той не вартий свого
майбутнього.

На жаль, у часи культу особи та ідеоло-
гічних заморозків цілі пласти нашого мину-
лого були сфальсифіковані або заховані за
«броньованою стіною» сталінщини. «Читати
українську історію треба з бромом, — писав
у 1918 р. прем'єр Української Народної Рес-
публіки Володимир Винниченко, — до того
це одна з нещасних, безруких, безпорадних
історій, до того боляче, досадно, гірко, сум-
но перечитувати, як нещасна, зацькована, за-
шарпана нація тільки те й робила за весь
час свого державного (чи вірніше півдержав-
ного) існування, що одгризалася на всі боки:
од поляків, руських, татар, шведів. Уся істо-
рія — ряд, безупинний, безперервний ряд пов-
стань, війн, пожарищ, голоду, військових пе-
реворотів, інтриг, сварок, підкопування»¹.
Але, як зазначав видатний український вче-
ний, громадський і державний діяч М. Гру-
шевський, «е події, що по короткім часі ма-
ють виключно історичне, сказати б, антиквар-
не значення; е знов такі, що служать вихід-
ною точкою для дальших поколінь на дов-
гий час, створюють для них цілком нові об-
ставини життя, виносять на верх змагання й
ідеї, що стають боевим прапором для віків,
святощами для одних і страхом для других»².
Десятиліття командно-бюрократичних ме-
тодів керівництва згубно вплинули і на істо-

¹ Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія галицького
стрілецтва. Львів 1991. С. 3.

ричну науку. Від неї вимагалось головним чином пропагувати наші, часто сумнівні успіхи і досягнення. Робилося все можливе, щоб позбавити нас минулого, деформувати й узалежнити від московської імперії. Замовчування і перекручування стало хронічною хворобою історичної науки.

Нині ми повною мірою усвідомлюємо, що не можна впевнено рухатися у майбутнє з тягарем ілюзій і забобонів минулого, не відтворивши історичну справедливість. Саме у встановленні істини, суцільної правди подій та процесів — запорука морального оздоровлення нашого суспільства, джерело духовного відродження нації.

Настав час очистити історію українського народу від перекручень та деформацій, повернутися до життєстверджуючих принципів творення суспільного буття. Перед істориками, в тому числі й істориками-юристами, поставило завдання відтворити нашу історію як діалектичний процес із притаманними йому суперечностями, досягненнями і втратами, боротьбою нового із старим.

Вивчення й оцінка раніше спотворених процесів, фактів, імен — справа непроста. Вони вимагають копіткої праці, ретельного вивчення архівних документів, а також матеріалів. Потрібен якийсь час для підготовки і виходу у світ сучасних і добротних монографій. Та широкий загал громадськості уже сьогодні прагне отримати виважені відповіді на цілу низку найпекучіших питань з часів давніх і близьких.

Це насамперед стосується проблем державності українського народу з усіма її атрибутами, включаючи правову систему.

Велика трудність у викладі цих питань полягає в тому, що протягом століть змінювалася територія українського поселення, на

ній у той самий час існували різні політично-державні формації, часто співіснували різні державні структури, наприклад, Гетьманщина, устрій Правобережної України, Запоріжжя.

Ці труднощі стосуються більшою мірою західноукраїнських земель, де у специфічних історичних і політичних обставинах постали окремі краї — Галичина, Буковина, Закарпаття, Волинь, що мали власну історію. Оскільки ці землі — і центральні, і західні були заселені одним автохтонним українським населенням, його об'єднувала спільність мови, національно-культурних і релігійних особливостей, майже тотожна соціальна структура.

Враховуючи пильний інтерес до минулого, неоднозначність тлумачення багатьох історичних явищ, автори для заповнення, бодай часткового, великої прогалини, що існує, пропонують читачам цю брошуру. Як говорив давньоримський політичний діяч, оратор і письменник Марк Туллій Ціцерон, не знати історії — бути завжди недоростком. Одночасно редколегія буде вдячна усім, хто висловить свої зауваження і побажання щодо матеріалів брошури, запропонує нові теми та сюжети для наступних випусків.

Цією брошурою розпочинається серія «Правовий всеобуч народного депутата», запропонована Верховною Радою України. За задумом видавництва, у цій серії знайдуть відображення гострі проблеми як минулого України, так і сучасного державно-правового життя республіки, що повинно сприяти забезпеченню правової підготовки народних депутатів усіх рівнів та виконанню завдань правового всеобучу населення України.

² Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. К., 1991. С. 3.

КНЯЖА ДЕРЖАВА

ВИНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Формування державності на території України (назва вперше згадується в 1187 р.) відбувалося протягом тривалого історичного періоду в процесі розкладу первіснообщинного ладу східних слов'ян, який особливо проявився у VI—IX ст., в умовах зародження феодальних відносин і переходу від первіснообщинного до класового суспільства. У східнослов'янських племен відбувався процес майнової диференціації, чіткого поділу населення на групи, що займали різне суспільне положення, а також складання станової ієрархії на чолі з феодальною верхівкою.

Найдавніший літопис згадує про такі племена в Україні: полян коло Києва, сіверян над Десною, деревлян на південь від Прип'яті, дулібів над Західним Бугом, уличів над Бугом, тиверців над Дністром, хорватів без означення певного місця, вірогідно на Підкарпатті. Впродовж століть у житті племен відбувалися різні переміни. Деякі племена змінювали свої оселі: уличі і тиверці спершу жили над Дніпром, пізніше перейшли на захід, відступаючи під натиском орд. Плем'я дулібів прибрало нові назви — бужан і волинян. Назви деяких племен свідчать про існування ще не вижитих родоплемінних відносин і походять від їхніх родоначальників (радимичі — від Радима, вятичі — від Вятка). Інші назви визначають характер території (поляни — земля придатна для обробітку, деревля-

ни — територія багата на ліс). Були племена, назви яких походять від політичних центрів (волиняни — від Волині, бужани від Буська). Усі племена складали певну етнічну і культурну спільність, незважаючи на певні особливості кожного з них у мові, культурі, побуті.

Провід у племенах вели старійшини, представники визначних родів, що здобули собі значення завдяки багатству, війським успіхам чи іншим причинам. Найбільш талановиті і енергійні приймали ім'я князів. Усе це свідчило про початок процесу перетворення племен у феодальні князівства.

До часу утворення Київської держави всі східнослов'янські племена налічували понад сто племен і були об'єднані у чотирнадцять великих союзів племен: поляни, деревляни, уличі, тиверці, дуліби, бужани, волиняни, хорвати, сіверяни, вятичі, радимичі, дреговичі, кривичі, ільменські слов'яни. Так, союз племен радимичів включав вісім племен, вятичів — шість. За союзом закріплювалася назва за найменуванням племені, яке об'єднало їх.

Розвиток феодальних елементів у суспільно-економічному ладі, а також переростання органів племінного управління в державні органи влади повело за собою перетворення союзів племен у «княжіння» і «землі» державного типу. Політичну організацію княжінь очолювали князі союзів племен, влада князів окремих племен відступала на задній план. Князівська влада набула спадкового характеру, виникли слов'янські князівські династії.

Найбільш інтенсивно розвивалося створення в VII—VIII ст. об'єднання племінних союзів полян у середньому Подніпров'ї з центром у Києві. У VIII—IX ст. на цих землях виникла перша держава східних слов'ян з назвою Руська земля. Її територія в IX ст. обіймала землі Київського, Чернігівського і

Переяславського князівств. Політичний розвиток Київської Русі, всупереч твердженням основоположників норманської теорії походження східнослов'янської держави (німецьких учених З. Байера, Г. Міллера і А. Шлецера), відбувався не під впливом зовнішніх факторів (які могли тільки прискорити або загальмувати цей процес), а був аналогічним розвитку інших країн, який завершився утворенням держави.

З кінця IX ст. Руська земля стала центром, політичним і територіальним ядром утворення обширної єдиної держави східних слов'ян, яка закріпила за собою стару назву Русь. У процесі формування класового суспільства слов'яни перейшли від первіснообщинного ладу до феодального, обминувши рабовласницький. Така своєрідність історичного розвитку пояснюється рядом обставин. Масовому застосуванню рабської праці в землеробстві перешкоджували суворі кліматичні умови, в яких утримання раба обходилося надто дорого і тому було нерентабельним. Затримувала розвиток рабоволодіння у східнослов'янському суспільстві і сільська община (верв). Важливе значення мала й відсутність обширних заселених сусідніх територій, які могли б стати джерелами великої кількості рабів — полонених. До того ж рабовласницький лад в інших країнах тоді вже відмирав і частина слов'ян навіть брала участь у ліквідації рабовласницької держави Візантії.

Першим із східнослов'янських князів, які об'єднували під своєю владою Київ і Новгород, був Олег (879—912). Як розповідає літопис, у 882 р. він здобув Київ, наказав убити місцевих князів Аскольда і Дира та значно розширив територію Київської держави. Політику Олега продовжував Ігор (912—945 рр.). Під час спроби повторного збору данини (полюддя) з землі деревлян, що жили

на північний захід від Києва, Ігор був убитий. Його дружина Ольга (945—960 рр.) помстилася за смерть чоловіка. Вона не вела воєн, присвятилася мирній праці і перша прийняла християнську віру. Багато походів провів єдиний син Ольги Святослав (960—972 рр.). Під час повернення з нечисленною дружиною з Болгарії до Києва біля Дніпрових порогів його вбили печеніги.

Після смерті Святослава між його синами Володимиром, Олегом та Ярополком спалахнула боротьба за великокнязівський престол. Переможцем вийшов Володимир (979—1015 рр.), який невдовзі завершив об'єднання всіх східнослов'янських земель у складі Київської держави і в 988 р. запровадив християнство як державну релігію. Син Володимира Великого Ярослав після смерті батька протягом кількох років вів боротьбу за великокнязівську владу проти братів Святополка і Мстислава.

За князювання Ярослава Мудрого (1019—1054 рр.) відбувалося дальше зміцнення Київської держави, з'явилася найдавніша частина збірника законів українського права, остаточно утвердилося християнство, близько 1039 р. було засновано київську митрополію, що підлягала константинопольському патріархові. Перед смертю Ярослав поділив державу між п'ятьма синами — Ізяславом, Святославом, Всеволодом, Ігорем і Вячеславом, а Галичину дав своєму внукові Ростиславові, синові померлого Володимира. Почався період розпаду єдиної, великої і могутньої Київської держави, феодальної роздробленості і князівських міжусобиць.

Утворення Київської держави мало велике історичне значення. Воно визначило дальший історичний розвиток українського народу. Державна єдність створювала сприятливі умови для розвитку політичного ладу, економіки і культури. Зростала військова могутність, завдяки якій Київська держава ста-

ла заслоном для Центральної Європи і Візантії від нападу східних кочівників. Ця держава посідала видатне міжнародне становище, про що свідчать, зокрема, династичні зв'язки київського князя Ярослава Мудрого з рядом західноєвропейських дворів. Сам Ярослав був одружений з дочкою шведського короля Олафа — Інгігердою (Іриною). Дочка Ярослава Єлизавета була дружиною норвезького короля Гаральда Суворого, а після його загибелі в 1066 р. вийшла заміж за короля Данії Свена Естрідсена. Друга дочка Анна була одружена з французьким королем Генріхом I, а після смерті чоловіка у 1060 р. була регентшею й під час правління свого сина Філіппа I підписувала всі документи сина.

Третя дочка Анастасія була дружиною угорського короля Андраша I. Сестра Ярослава була дружиною польського короля Казимира III, а син Ізяслав мав за жінку німкеню.

За територією і населенням Київська держава відносилась до найбільших країн Європи, її кордони простягалися від Карпат (включно із Закарпаттям) на заході до Волги на сході, від Новгород на півночі до Чорного моря на півдні. На початку XI ст. територія Київської держави складала 1,1 млн км² з населенням близько 4,5 млн чоловік.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Рід заняття та різниця в економічному добробуті були основою поділу населення на окремі соціальні групи. У IX ст. формується пануючий клас феодалів, до якого входили київські та місцеві князі, бояри. Князі і бояри збільшували свої землеволодіння і господарства за рахунок захоплення общинних земель і перетворення вільних общинників у

феодално залежне населення. Найбільшим феодалом вважався великий князь. Зосередивши у своїх руках обширні приватні володіння, великий князь київський почав розпоряджатися общинними землями, що вважалися державними, роздаючи їх дружинникам. Крім прибутків від великого феодалного господарства, на користь князя надходили прибутки від суду, збиралася данина. Однак, у зв'язку із зростанням великого землеволодіння бояр, які захоплювали общинні землі, прибутки великого князя від суду і збирання данини поступово зменшувались.

Поряд з великокнязівським доменом (від лат. *dominium* — володіння), а також володіннями місцевих князів з'являються і боярсько-дружинні землеволодіння. Назва бояр, спершу боярів, походила від «болій» — більший. Менші бояри, які звалися також дітськими або отроками, займали нижче положення. Феодална власність на землю мала ієрархічний характер. Князі окремих феодалних володінь були у васальній залежності від великого князя київського і самі мали дружинників, які одержували від них землі в умовне володіння.

Зростало і церковне землеволодіння, особливо монастирське. Сприяючи розвитку феодалних відносин, церква, поряд з князями і боярами, перетворилась у великого феодалного власника. Вона захоплювала общинні землі і займала пустища, заселяючи їх залежними людьми. Разом з цим церква збільшувала своє землеволодіння внаслідок дарувань князів і бояр, а також шляхом купівлі і обміну земель. Особливо великі земельні володіння зосередили у своїх руках монастирі (Києво-Печерський та ін.). Великі прибутки церкви одержувала також від численних поборів з парафіян і від церковного суду, який видав справами, пов'язаними з порушенням християнських обрядів і церковних норм сімейного права.

Феодалне господарство базувалось на експлуатації різних груп залежних людей. Найбільш численну групу залежного населення становили смерди (назву вважають запозиченою з перської мови). Приблизно до середини XI ст. значна частина смердів ще була відносно вільною і сплачувала князям данину (спочатку головним чином хутром, а потім грішми). На кінець XI ст. — початок XII ст. маса смердів шляхом економічного і позаекономічного примусу була перетворена у феодално залежних людей. Феодалному поневоленню вільних смердів як економічному процесу сприяли князівські і боярські грабежі та побори, участь у воєнних походах, стихійні лиха, епідемії, недорід і голод, що внаслідок низької техніки були частим явищем за середньовіччя, феодалні усобиці та напади кочівників, що руйнували господарство смердів.

Феодално залежний смерд мав своє приватне господарство і своє житло. Проте його майнові права були обмежені. Коли феодално залежний смерд умирав, не залишивши синів, його майно переходило до феодала, навіть якщо у смерда була дочка. Коли ж умирав феодал, який не мав синів, його майно передавалося у спадщину дочкам.

Численну групу феодално залежних людей у Київській державі становили рядовичі, які перебували у тимчасовій феодалній залежності у силу договору — «ряду». Однією з категорій рядовичів були закупи. Так називали смердів, які розорилися і попали в кабалу до князів і бояр. Не маючи засобів виробництва, смерд змушений був брати у феодала «купу», тобто позичку грішми, і одержував від нього земельний наділ. Якщо закуп покидав землевласника, він повинен був повернути позичку. За одержану купу закуп працював у господарстві феодала, тобто відбував панщину. Реманент, яким він користувався (соха, плуг, борона), і кінь належа-

ли феодалові. Коли закуп тікав, його обертали на раба. Значну групу феодално залежного населення становили також ізгої (від «гоїти» — жити) — люди, які не мали засобів виробництва для ведення власного господарства. В становище ізгоїв потрапляло багато рабів (їх називали також холопами або челяддю), які звільнялися від рабства за викуп.

Джерелами рабства були полон під час війни, купівля невільної людини, шлюб із рабинею, продаж збанкрутованого купця за борги, покарання закупа за втечу від феодала. Діти холопа були також рабами. Проте невільництво не мало широкого розвитку. Феодали часто осаджували своїх рабів на господарствах і вони переходили до категорії залежних селян. Полегшенню долі рабів значно сприяло християнство, яке не визнавало невільництва. У пізніші часи рабство майже цілком зникло.

Міське населення поділялось на дві основні групи — міську аристократію і міські низи. До міської аристократії належали князі, бояри, вище духовенство, купці. Ремісники, дрібні торговці, рядове духовенство склали міські низи, які в ряді повстань виступали проти феодалів разом із смердами. Так, у 1113 р. у Києві спалахнуло велике народне повстання, викликане утисками міської бідноти з боку князівської адміністрації, а також розвитком лихварства, яке розоряло населення. Міську бідноту активно підтримали смерди.

Київська держава не була суворо централізована. За формою вона була ранньофеодальною монархією і базувалася на принципі сюзеренітету і васалітету. Хоча київські князі і були головними, великими князями всієї держави, але в міру розвитку феодалних відносин між київським і місцевими князями укладалися міжкнязівські договори, так звані хрестоцілувальні грамоти.

На чолі держави стояв великий князь. Йому належала верховна законодавча влада. Великі князі, зосереджували в своїх руках і виконавчу владу, будучи главою адміністрації. Вони виконували також функції воєначальників, самі очолювали військо і особисто водили рать у бій. Мали князі і судову владу. Право спадкування престолу, що раніше передавався старшому братові за принципом «старшинства», було замінено принципом «отчини», тобто передачі старшому синові.

Діяльність князя направлялась радою бояр. Щоправда, вона юридично не була оформлена, але мала вагомий вплив на князя. До ради входили найбільші феодалі-землевласники, які займали високі посади в державному апараті, а також представники вищого духовенства. Князь разом з ними обговорював питання оголошення війни, укладення миру, встановлення союзів з іншими державами. У галузі внутрішньої політики діяльність ради виражалася в обговоренні і виданні нових законів. Крім того, рада виконувала судові функції, брала участь у вирішенні військових, адміністративних, фінансових та інших питань. При відсутності князя або після його смерті рада ставала основним органом влади, який не тільки вирішував усі питання внутрішньої і зовнішньої політики, але і встановлював владу майбутнього князя.

Правлячий князь у випадку необхідності скликав збори міського населення — віче. У ньому могли брати участь всі чоловіки, крім холопів. Віче вирішувало найважливіші питання, але не в усіх містах воно відіграло однакову роль. Наприклад, у Новгороді його роль була значно більшою, ніж у Чернігові. Пізніше, у зв'язку з розвитком феодалізму, віче втратило своє значення. Інколи у Київській державі скликалися також феодалні з'їзди, що вирішували міжкнязів-

ські суперечки і деякі інші важливі питання. Наприклад, на Любецькому з'їзді 1097 р. у м. Любечі (тепер Чернігівської обл.) князі домовилися про припинення міжусобних війн і проголосили принцип, за яким кожний князь мав володіти успадкованими землями і зобов'язувався не зазіхати на володіння інших князів. Але насправді цей з'їзд не поклав край князівським феодалним міжусобицям. Вони знову почалися одразу ж після його закінчення і наступний Витачівський (тепер с. Витачів Київської обл.) з'їзд у 1109 році позбавив князя Данила Ігоровича Володимиро-Волинського князівства.

У період існування Київської держави на місцях склалися дві системи управління. Перша з них — десяткова система. Тисяча втратила свій реальний математичний зміст і стала територіальним поняттям — округом, який очолював тисяцький. Він був керівником військових сил округу, здійснював поліцейську, судову і фінансову владу. Тисячі поділялися на сотні на чолі з сотськими, що виконували також фінансово-адміністративні і судові функції. У деяких землях (наприклад, у Галичині) замість тисяцьких утверджувались воеводи, які очолювали збройні сили місцевих князів. Тисяцькі в такому разі виконували адміністративно-поліцейські функції в містах.

Другою системою управління була дворцево-вотчинна. Вона утворилася на дворі князя і складалася з придворних чинів (дворецький, конюшний, стольник, чашник та ін.), які відтак стали виконувати доручення князя, що мали загальнодержавне значення і не відносились до їхніх безпосередніх обов'язків при дворі.

На місця посилалися представники центральної влади — намісники і волостелі. У їх віданні були адміністративні і судові справи. Селами управляли старости, які обиралися їх жителями. Всі ці посадові особи одер-

жували за свою службу з населення «корму» у вигляді різних поборів.

Суд у Київській державі не був відокремлений від адміністрації. Суддею насамперед був сам князь, який важливі справи вирішував спільно зі своїми боярами. Судові функції виконували також представники місцевої адміністрації — посадники в містах і волостелі у волостях. Їх помічниками були тіуні, вірники та інші допоміжні особи.

УТВОРЕННЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Коли Надніпрянина під ударами степових орд все більше занепадала, зростало значення західних земель, що лежали далі від воєнних подій — Галичини (назва від м. Галича, тепер Івано-Франківської обл.) і Волині (назва від м. Волиня, нині с. Грудек Замойського воеводства Польщі).

Формування Галицького князівства почалося в другій половині XI ст. Цей процес зв'язаний з діяльністю внука Ярослава Мудрого — засновника галицької династії князів Ростислава Володимировича. Після смерті Ростислава, у 1067 р. Галичину було поділено на три князівства, якими правили його сини. Рюрик дістав Звенигород (нині село недалеко Львова), Володар — Перемишль (одне з найстаріших галицьких міст), а Василько — Теробовлю (тепер Тернопільської обл.). Через деякий час Володимирко, син Володаря, об'єднав перемиське і звенигородське князівства і захопив спадщину по дядькові Василькові — Теробовлю і Галич, куди в 1141 р. переніс столицю з'єданого князівства. Галицька держава настільки зміцніла, що могла рівнятися з великими тогочасними європейськими державами. Проте розквіт Галицького князівства припадає на час правління його сина Ярослава (1153—1187 рр.), названого у «Слові

о полку Ігоревім» Осмомислом (той, що має вісім смислів), що означало мудрий, розумний. Він поширив кордони своєї держави на південь аж до гирла Дунаю, де заснував місто Новий Галич (Галац). Одночасно поряд з економічним і політичним ростом Галичини зростало також галицьке боярство, яке намагалось здобути вплив на управління державою. Із смертю його сина Володимира династія Ростиславичів припинила своє існування, а в 1199 р. волинський князь Роман, який спочатку князував у Новгороді, об'єднав Галичину з Волинню і створив Галицько-Волинську державу. Столицею її був Галич, відтак Холм, а з 1272 р. — Львів.

Переможні походи військ Романа на Литву, Польщу, Угорщину і половців створили йому і державі високий міжнародний авторитет. Завершенням його успіхів було здобуття Києва та включення його у сферу своїх впливів. Але князував він мало, всього шість років, і в 1205 р. загинув під Завихостом над Віслою в засідці, яку зробили поляки. Сучасний князеві Романові літописець називає його «самодержцем усієї Русі», оцінюючи його заслуги у справі з'єднання більшості руських земель, а візантійський літописець М. Хоніят зазначає, що боротьба Романа з половцями значно допомогла Візантії, бо кочовики добиралися вже до Константинополя.

Після смерті Романа західноукраїнські землі знову вступили в смугу розбрату і князівсько-боярських міжусобиць. Стара земельна знать, намагаючись обмежити права своїх князів, вела з ними постійну боротьбу, чим сприяла посиленню міжусобиць, а нерідко — й іноземній окупації. Найбільшою гострото боротьба феодалних угруповань західних земель Русі досягла при малолітніх синах Романа — Данилі і Васильку (перший мав три роки, а другий, несповна рік). Вдова (історія не зберегла її імені) пробувала князувати

від імені малолітнього Данила, але її вигнали з Галича інші князі, які почали знову битись між собою за княжий престол. У справі Галицько-Волинської держави почали втручатись сусідні держави; настав тривалий період громадянської війни. Підпорою Романовичів були тільки волинські бояри, прив'язані до своєї династії, що розуміли значення великої і сильної держави.

Рятуючись від боярських заворушень, Данило разом із матір'ю перебував при угорському дворі короля Андрія, пізніше княжив з братом Васильком у дрібних волинських князівствах. Данило зумів об'єднати Волинь, а згодом, після кількох невдалих спроб, оволодів Галичем у 1238 р. та Києвом у 1239 р. Проти Данила виступила Угорщина в союзі з поляками і підтримкою ворожих йому бояр. Однак у 1246 р. під Ярославом (тепер у Польщі) Данило переміг коаліцію і остаточно поширив владу на Галичину. Внаслідок мудрої державної політики Данило фактично не підкорився владі Золотої Орди. Він підтримував контакти з папою римським Інокентієм IV, погодився на унію, прийняв від папи коронівську корону і в 1253 р. став першим українським королем (коронував його папський посол Олізон у місті Дорогичині). Данило активно провадив західну політику, ширив західні культурні впливи, запроваджував європейське самоврядування у містах. Оцінюючи мудрість князя, літописець писав, що його можна поставити другим після біблейського Соломона.

В міру зростання Галицько-Волинської держави сусідні володарі стали встановлювати контакти з Данилом. Угорський король Бела IV віддав свою дочку Константину за Данилового сина Льва (на його честь названо місто Львів), а литовський князь Міндовг віддав свою дочку за його другого сина — Шварна, який відтак, в 1267 р., став першим українсько-литовським князем.

Після смерті короля Данила у 1264 р. лишився на Волині його брат, князь Василько. Князями були й три сини Данилові: Лев у Галичині, Мстислав у Тереховлі, Шварно в Холмі.

Та незабаром (бл. 1269 р.) помер Шварно, через рік Василько, а волинським князем став син Василька Володимир, якого літописець назвав «великим книжником і філософом, якого ще не було і не буде». Але Володимир вмер у 1289 р. змолоду, бездітним і передав свій уділ синові Данила Мстиславу, князеві Тереховельському. До речі, зі смертю Володимира закінчується відомий галицько-волинський літопис.

Так колишня Галицько-Волинська держава поділилася на дві: одну половину одержав Лев, а другу — його брат Мстислав, обидва сини Данила.

Після смерті Лева у 1301 р. князем став його син Юрій. Він заволодів усією державою, і прийняв титул короля, утворивши у 1303 р. окрему галицьку митрополію. Справа у тому, що тодішній митрополит київський Максим (за національністю грек), який керував галицько-волинськими церквами, перейшов до Володимира на Клязьмі. Однак галицька митрополія існувала недовго. Наступник Ніфонта Петро Ратневський у 1306 р. став митрополитом Київським і всієї Русі, переселився спочатку до Володимира на Клязьмі, а пізніше, 1326 р. остаточно переніс митрополію до Москви, чого дуже домагався московський князь Іван Калита. Це призвело до втрати українськими землями власної церкви.

Останніми галицько-волинськими володарями були два сини Юрія — Андрій і Лев II, останні українські князі з династії Романовичів. Померли вони майже одночасно — у 1323 р. Галицькі бояри запросили тоді на престол князя Юрія II, сина польського князя Тройдена, але, незадоволені його діями,

організували змову і отруїли його у Володимирі в 1340 р. Потім бояри покликали на престол литовського князя Любарта, зятя отруєного Юрія. Сам він сидів на Волині у Луцьку, а в Галичині (у Львові) правив за нього воевода Д. Детько. Пам'яткою князювання Любарта у Галичині залишився дзвін церкви св. Юрія у Львові з його іменем.

Побоюючись того, що Любарт приєднає Галичину і Волинь до Литви, яка стане грізним сусідом Польщі, польський король Казимир III Великий у 1349 р. пішов походом на Галичину і здобув Львів, а потім і частину Волині. Так припинила своє існування Галицько-Волинська держава, яка після занепаду Києва продовжила на ціле століття існування державної організації і була головним центром для всієї України. Відтоді Україна на тривалий час втратила свою самостійність.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Особливістю суспільного ладу Галицько-Волинської держави було те, що там утворилася численна група боярства, в руках якої зосередились майже всі земельні володіння. Але процес утворення великого земельного володіння відбувався не всюди однаково і рівномірно. У Галичині його зростання випереджувало створення князівського домену. На Волині, навпаки, поряд з боярським значний розвиток отримало князівське доменіальне землеволодіння. Пояснюється це тим, що якраз у Галичині, раніше ніж на Волині, визріли економічні і політичні передумови більш швидкого росту великого феодального землеволодіння. Князівський домен почав складатися тоді, коли переважна частина общинних земель була захоплена боярами, і для князівських володінь кількість вільних земель була обмежена. До того ж галицькі

князі, намагаючись заручитися підтримкою місцевих феодалів, роздавали їм частину своїх земель і тим самим зменшувався князівський домен.

Найважливішу роль серед феодалів Галицько-Волинської держави відіграло старе галицьке боярство — «мужі галицькі». Їх сила постійно зростала й галицькі бояри були економічно і політично могутньою групою пануючого класу. Вже у XII ст. «мужі галицькі» виступають проти будь-яких спроб обмеження їхніх прав на користь князівської влади і зростаючих міст. Лише рядом каральних заходів князь Роман зумів послабити позиції місцевої земельної аристократії. «Звичайна приказка його була: не можна безпечно їсти меду, не винищивши рою, не буде пахнути коріння, поки його не потовчеш», — оповідає польський хроніст В. Кадлубек.

Другу групу склали служилі феодали. Джерелами їх земельних володінь були князівські пожалування, конфісковані і переділювані князями боярські землі, а також самочинні загарбання общинних земель. У переважній більшості випадків вони володіли землею умовно, поки служили, тобто за службу і під умовою служби. Служилі феодали поставляли князеві військо, що складалося з їхніх феодально залежних селян. На них і опиралися галицькі князі у боротьбі з боярством.

До пануючого класу Галицько-Волинської держави належала й велика церковна знать в особі архієпископів, єпископів, ігуменів монастирів та інших, які володіли селянами і обширними землями. Нерідко вони подібно до князів і бояр захоплювали общинні землі, а селян обертали на монастирських або церковних феодально залежних людей.

Основну масу сільського населення в Галицько-Волинській державі становили селяни, і вільні, і залежні — вони однаково йменувались смердами. Переважною формою селян-

ського володіння землею було общинне, яке пізніше дістало назву «дворище». Останнє, як об'єднання декількох селян-общинників, у міру розкладу общини поступово розпадалося на індивідуальні двори.

Процес утворення великого земельного володіння і формування класу феодалів супроводжувався посиленням феодальної залежності селян і появою феодальної ренти. Відробіткова рента в XI—XII ст. поступово змінилася продуктовою. Розміри феодальних повинностей самочинно встановлювались феодалами.

Жорстока експлуатація селян посилювала класову боротьбу, що нерідко набирала форми народних повстань проти феодалів. Таким масовим виступом селян було, наприклад, повстання в 1159 р. при Ярославі Осмомислі.

У Галицько-Волинській державі налічувалось понад 80 міст, у тому числі найбільші — Берестя (пізніше Брест), Володимир (з 1795 р. Володимир Волинський), Галич, Львів, Луцьк, Перемишль, Холм та ін. Найчисленнішою групою міського населення були ремісники. В містах розташовувались ювелірні, гончарні, ковальські та склоробні майстерні, значні доходи приносила соляна торгівля. Галич швидко набув значення не тільки великого торгово-ремісницького, але й культурного центру. В ньому створювався знаменитий Галицько-Волинський літопис та інші письмові пам'ятки XII—XIII ст. Там мешкали й творили різьбар Авдій, вчений Тимофій, співак Митус.

Особливістю державного ладу у Галицько-Волинській державі було те, що тривалий час вона не поділялась на уділи. Після смерті короля Данила вона розпалася на Галицьку і Волинську землі, а відтак кожна з цих земель стала у свою чергу дробитися. Особливістю було і те, що влада по суті знаходилась в руках великого боярства.

Оскільки галицько-волинські князі не мали широкої економічної і соціальної бази, їх влада була нетривка. Князівська влада передавалась за спадкуванням — місце померлого батька займав старший з синів. Значним впливом при синах користувалася вдова-мати. Незважаючи на систему васальної залежності, за якою будувались відносини між членами князівського дому, кожне князівське володіння політично було значною мірою самостійним.

Хоча князі і виражали загалом інтереси класу феодалів, однак не могли зосередити в своїх руках усю повноту державної влади. Галицьке боярство відіграло важливу роль в політичному житті країни. Воно розпоряджалося навіть князівським престолом — запрошувало і скидало князів. Історія Галицько-Волинської держави знає чимало прикладів, коли князі, що втратили підтримку боярства, змушені були залишити свої князівства. Характерні також і форми боротьби з небажаними князями. Зокрема, вони запрошували угорців і поляків, убивали невігідних князів (так були повішені князі Ігоревичі у 1208 р.), виганяли їх з Галичини (у 1226 р.). Відомий також випадок, коли провідир галицького боярства Володислав Кормільчич проголосив себе в 1213 р. князем. Нерідко боярські заколоти проти князя очолювали і представники церковної знаті. В такій обстановці основною опорою князів були середні і дрібні феодалы, а також міські верхи.

Галицько-волинські князі мали широкі адміністративні, військові, судові і законодавчі повноваження. Зокрема, вони призначали посадових осіб у містах і волостях, наділяючи їх земельними володіннями під умовою служби, формально були головнокомандуючими всіх збройних сил. Натомість кожний боярин мав своє військово-ополчення, а оскільки полки галицьких бояр часто пере-

вищували кількістю князівські, в разі розбіжностей могли сперечатися з князем шляхом військової сили. Верховна судова влада князів у випадку розбіжності з боярами переходила до боярської верхівки. Нарешті, князі видавали грамоти, які стосувалися різних питань управління, але їх часто не признавали бояри.

Бояри здійснювали свою владу за допомогою ради бояр. До її складу входили найбільші землевласники, єпископи та особи, що займали вищі державні посади. Склад, права, компетенція ради не були точно визначені. Боярська рада скликала, як правило, за ініціативою самого боярства. Князь не мав права скликати раду за своїм бажанням, не міг видати жодного державного акту без згоди боярської ради. Вона заповідливо охороняла інтереси боярства, втручаючись навіть в сімейні справи князя (наприклад, полюбовницю князя Ярослава Осмомисла Настасію бояри спалили). Цей орган, не будучи формально вищим органом влади, фактично управляв державою. Оскільки до складу ради входили бояри, що займали найважливіші адміністративні посади, їй фактично підпорядковувався весь державний апарат управління.

Інкони, при надзвичайних обставинах галицько-волинські князі з метою зміцнення своєї влади скликали віче. Однак воно не було постійною установою і не мало такого значення, як, наприклад, у Новгороді. В ньому могло брати участь все населення, проте вирішальну роль відігравала верхівка феодалів.

На князівському дворі були особливі урядовці, які виконували різні господарські та адміністративні доручення (печатник, стольник, ключник та ін.). Провідне місце серед них займав двірський або дворецький, що заступав князя в управлінні, війську, суді. Різ-

норідні нижчі функції виконували биричі (збирали податки, данину), мостники (плату за проїзд через мости), митники (мита) та ін.

ПРАВОВА СИСТЕМА КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Утворення Київської держави супроводжувалось формуванням феодального права. Першим джерелом були звичаї, що склалися в процесі співжиття людей, ввійшли в звичку, побут і свідомість певної групи чи всього населення. Звичай був основним засобом регулювання поведінки людей у первіснообщинному суспільстві. З виникненням держави пануючі класи пристосували деякі звичаї до своїх інтересів, санкціонували та забезпечували застосування їх примусовою силою держави. Так виникло звичаєве право, що було основною формою права в рабовласницьких державах. Воно було поширене також і в період феодалізму (до виникнення абсолютної монархії).

Уже з X ст. з'являється князівське законодавство. Особливе значення мають статuti князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого, які внесли важливі нововведення у фінансове, сімейне і кримінальне право. Найважливішою пам'яткою права Київської держави є Руська Правда, що зберегла своє значення і в наступні періоди історії, й не тільки для українського права. Історія Руської Правди досить складна. Питання про її походження, а також і час складання її найдавнішої частини в науці спірне. Деякі автори відносять його навіть до VII ст. Однак більшість сучасних дослідників пов'язують Найдавнішу Правду з ім'ям Ярослава Мудрого. Спірним залишається і місце видання цієї частини Руської Правди. У літописі вказується Новгород, але багато авторів називають Київ.

Початковий текст Руської Правди до нас не дійшов. Однак відомо, що сини Ярослава в другій половині XI ст. істотно доповнили та змінили його, створивши так звану Правду Ярославичів. Тепер відомо 106 списків Руської Правди, складених у XIII—XVII ст., що їх прийнято поділяти на три редакції — Коротку, Розширену та Скорочену. Кожна з редакцій відбиває певні етапи розвитку феодалізму в Давній Русі. Коротка редакція Руської Правди є найдавнішою (XI ст.). Вона складається з Правди Ярослава, або Найдавнішої Правди, Правди Ярославичів, або Статуту Ярославичів, Покону вірного та Уроку мостникам.

Правду Ярослава складено у 30-х роках XI ст. Норми цієї найдавнішої Правди відбивають суспільні відносини ранньофеодального періоду. Зберігається, хоч і з значним обмеженням, інститут кривавої помсти, методом правового захисту є переважно життя, тілесна недоторканність і честь дружинної знаті та її військового спорядження і челядь, відсутні норми, спрямовані на захист феодального землеволодіння. Правду Ярославичів складено у 50—60-х роках XI ст. У ній, на відміну від Правди Ярослава, досить ясно відбито феодальну сутність регульованих нею суспільних відносин. Майже всі її норми спрямовано на захист князівського феодального маєтку, земельної власності князя тощо. Тут чітко виражено специфіку феодального права як права-привілею. Так, за вбивство селянина чи холопа сплачувався штраф 5 гривен, за князівського дружинника — 80 гривен.

Щодо докладного часу складення Розширеної редакції Руської Правди, яка є пам'ятоків розвинутого феодалізму, серед дослідників також немає єдиної думки. Її створення відносять до часу князування Володимира Мономаха або його сина Мстислава. Не менш спірним є питання про час виникнення скла-

дових частин цієї редакції — Суду Ярослава Володимировича та Статуту Володимира Мономаха. Розширена редакція Руської Правди, що включає перероблені та доповнені норми її Короткої редакції, всебічно задовільняла інтереси феодалів, захищала їхню власність на землю, закріплювала безправ'я холопів, які перетворювались на кріпаків, визначала обмеження майнових та особистих прав різних категорій феодально залежного населення.

Скорочену редакцію Руської Правди більшість дослідників розглядає як найпізнішу, створену на основі Розширеної редакції у XV і навіть XVII ст.

На розвиток права Київської держави відчутно вплинуло запровадження християнства. Церква стала застосовувати різноманітні норми канонічного права і передусім Візантійського, яке склалося на основі римського рабовласницького права, пристосованого до потреб феодального розвитку. Найдавнішими пам'ятками церковного права були церковні статuti Володимира Святославича і Ярослава Володимировича. Церковні статuti дозволяють визначити положення християнської церкви в державі. Вони закріплювали привілеї служителів церкви на «десятину» — десятину доходів, яку сплачувало залежне населення церкви. Спочатку вона встановлювалась для збудування і утримання Десятинної церкви, а пізніше набула характеру повсюдного феодального податку, який збирали церковні установи.

Законодавство знало досить розвинену систему цивільно-правових норм. У статтях Руської Правди говориться про встановлення права феодальної власності не тільки на землю та угіддя, але і на рухоме майно: коней, знаряддя виробництва та ін. Відомі такі види договорів: міна, купівля-продаж, позика, поклада, особистий найм. Найповніше був урегульований договір позики, що було нас-

лідком повстання київських низів у 1113 р. проти лихварів. Володимир Мономах, покликаний боярами, щоби врятувати ситуацію, прийняв заходи по впорядкуванню відсотків по боргах, дещо обмеживши свавілля лихварів. Об'єктом позики були не тільки гроші, але і хліб, мед.

До прийняття християнства шлюбно-сімейні відносини регулювались звичаєвим правом, яке довго зберігалось і після прийняття християнства. Існувало викрадання наречених, багатоженство. Так, князь Володимир Великий до хрещення мав п'ять дружин і кілька сот наложниць. З прийняттям християнства встановилися нові принципи сімейного права — моногамія, утрудненість розлучення, безправність позашлюбних дітей, суворі покарання за позашлюбні зв'язки.

За візантійським правом існував досить низький шлюбний вік: 12—13 років для нареченої і 14—15 років для жениха. Для дійсності шлюбу вимагалася згода наречених і батьків та відсутність близького споріднення. Не допускався третій шлюб. Питаннями розлучення відала церква, яка в дуже рідких випадках допускала розірвання шлюбу.

Багато уваги приділено кримінальному праву. За Руською Правдою поняття злочину трактувалось як «обида», незалежно від того, чи було це нанесенням матеріальної, фізичної або моральної шкоди. Суб'єктами злочину могла бути будь-яка людина, крім холопа. За дії холопа відповідав його пан. Система покарань була досить проста і м'яка. Найбільш серйозним покаранням був потік і розграбування, коли майно злочинця підлягало конфіскації, а винний виганявся з общини або перетворювався в холопа. Найбільш поширеними були грошові покарання — віра і продаж. Перша стягалася на користь князя за вбивство у розмірі від 5 до 80 гривен, а друга за інші злочини в розмірі від 3 до 12 гривен. Смертна кара не записана в

Руській Правді, але літописний матеріал свідчить про її застосування за виступи проти феодальної влади і зраду князя. Так, організатори та учасники повстання проти князівської влади (70 чоловік) були страчені через повішення князем Ізяславом у Києві в 1068 р. За злочини, віднесені до компетенції церковного суду, застосовувались епітімії (покаяння), калічницькі кари (осліплення, відрізання носа, вух та ін.), тюремне ув'язнення тощо.

У Київській державі, як зазначалось, ще не було спеціальних судових органів. Судові функції виконували представники адміністрації, включаючи самого князя. Проте існували спеціальні посадові особи, які допомагали у здійсненні правосуддя (наприклад, вірники, що збирали кримінальні штрафи за вбивства). Судові функції виконували і церковні органи. Існував також вотчинний суд — право феодала самому судити залежних від нього людей. Судові повноваження феодала складали невід'ємну частину його імунітетних прав.

Система права Галицько-Волинської держави мало чим відрізнялась від правових систем інших князівств періоду феодальної роздробленості. Норми Руської Правди, лише дещо змінені, продовжували діяти. Галицько-волинські князі видавали, безперечно, й свої власні акти. Але втрата політичної незалежності була головною причиною того, що основні законодавчі пам'ятки Галицько-Волинської держави, які розкривали б у повному обсязі систему феодального права, не дійшли до нас. Документи масово знищувалися з іншими пам'ятками української культури польсько-литовськими загарбниками і католицьким духовенством.

Поодинокі документи, що дійшли до нас, є унікальними пам'ятками, що дозволяють ґрунтовніше вивчити важливі проблеми історії права Галичини і Волині. Серед них цін-

ним джерелом, що характеризує економічні зв'язки Галицького князівства з чеськими угорськими та іншими купцями, є грамота князя Івана Ростиславича Берладника (від м. Берлад у Молдавії) 1134 р. Вона встановлювала ряд пільг для іноземних купців. Біля 1287 р. було видано «Рукописання» князя Володимира Васильковича, яке стосувалося норм спадкового права у Володимиро-Волинському князівстві. У ньому говорилося про передачу князем Володимиром права експлуатації феодально залежного населення спадкоємцям. Одночасно воно дає матеріал для вивчення управління селами і містами. 1289 р. була видана Уставна грамота волинського князя Мстислава Даниловича, яка встановлювала розміри і форми феодальних повинностей для міського населення на користь державної влади. Видана в зв'язку з політичними подіями 1288 р. (Мстислав оволодів Берестям), грамота ця відбиває соціально-економічні умови, що існували в Галицько-Волинській державі.

КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА

ВИНИКНЕННЯ ТА АПАРАТ УПРАВЛІННЯ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

З іменем унікального політичного явища — Запорізької Січі, 500-ліття якої відзначила світова громадськість, пов'язане відродження української державності аж з часів занепаду княжої держави.

Виникла Запорізька Січ як військово-політичне утворення в Середньому Подніпров'ї із оригінальним адміністративно-територіальним устроєм. Тут був як військовий, так і територіальний поділ. У військовому відношенні Січ і її війсьکو поділялося на 38 куренів, а територіально на 5—8 паланок.

Своєрідною склалася система органів управління в Запорізькій Січі. Вищим органом влади, органом самоврядування була військова рада, яка розглядала найважливіші питання. Ради скликалися в строго визначений час, зокрема 1 січня і 1 жовтня, але на вимогу і за рішенням козацтва допускалося скликання Рад і в інший час. До компетенції Ради відносилися питання війни і миру, військових походів, покарання злочинів, щорічних перерозподілів земель між куренями, вибогів всіх службових осіб Січі і т. д. Ради скликалися також в куренях і паланках.

В Запорізькій Січі склалася оригінальна система органів управління із трьох ступенів:

1) військові начальники — кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, військовий писар, курінний отаман;

2) військові чиновники — булавничий, хорунжий, бунчужний, довбиш, пушкар, гармаш, товмач, шафар, канцеляристи;

3) похідні та паланкові начальники — полковник, писар, осавул.

Вся військова старшина обиралася військовою радою на один рік 1 січня. Розподіл обов'язків між старшиною чітко регламентувався. Так, кошовий отаман був наділений вищою військовою, адміністративною, судовою і духовною владою. Він наділявся надзвичайними повноваженнями під час воєнних дій, але в той же час ніколи не був обмеженим диктатором. Отаман керувався у своїх діях козацькими звичаями і традиціями. Його владу обмежували три обставини: щорічний звіт перед військовою радою після збирання строку обрання, річний строк перебування на посаді, а також сама військова рада, яка у будь-який час могла зажадати звіту отамана. Другою після отамана особою у Запорізькому війську був військовий суддя. Крім виконання своїх основних функцій він інколи заступав кошового отамана як «наказний отаман», був заскарбника й начальника артилерії.

Великі обов'язки покладалися на військового писаря. Він надсилав розпорядження та накази на місця, вів рахунки, приймав листи що надходили на ім'я коша.

Військовий осавул спостерігав за додержанням козаками порядку на всій території, слідкував за виконанням судових рішень кошового отамана і військової ради, проводив розслідування по вчинених злочинах, заготовляв продовольство для війська на випадок війни, приймав і розподіляв хлібну і грошову платню між козаками, займався охороною проїзних шляхів у запорізьких степах і захистом інтересів війська на прикордонних лініях. Нижчу після військової старшини ступінь займали курінні отамани. Кількість куренів мінялася в залежності від зростання запо-

різького козацтва. Посада курінного отамана теж була виборною, її займали козаки здібні, хоробрі, рішучі, нерідко з числа колишньої військової старшини. Курінний отаман виконував роль інтенданта, забезпечував свій курінь усім необхідним — продовольством, паливом, слідкував за зберіганням казни та майна козаків.

Курені були одночасно військовими одиницями, з яких і складалося запорізьке «товариство». Допоміжні функції при військовій старшині виконували військові чиновники. Так, військовий довбиш відав військовими литаврами, якими скликав козаків на раду, був присутній при виконанні судових вироків, забезпечував повну і своєчасну сплату податків посполитими, стягнення на користь війська торгового мита. Військовий пушкар відав усією запорізькою військовою артилерією, під його наглядом бупа військова тюрма тощо. Військовий товмач виконував функції перекладача, інколи направлявся в прикордонні райони для проведення військової розвідки. Військовий кантаржій був охоронцем військових мір і ваг, що були єдиними для всіх торговців на Січі. Збиранням мита — «перевізного» з проїзних купців при переїзді через головні переправи Дніпра, Бугу, Самари займалися військові шафари. Військові булавничий, бунчуковий і хорунжий оберігали відповідно булаву, бунчуки, що були символами влади кошового отамана, і військовий прапор «хоругву». Військові чауші виконували функції послів.

За військовою старшиною йшла старшина похідна і паланкова. Вона стояла за рангом вище військових чиновників, але, на відміну від них, діяла за межами Січі у своїх паланках. Похідну старшину складали полковник, осавул і писар, які у воєнний час охороняли передові рубежі Січі. Похідний полковник був начальником певної частини війська, декількох загонів козаків.

Паланкову старшину складали полковники, осавул, писар, підосавул і підписарій. Їх влада поширювалася на всю паланку, тобто на козаків, які проживали за межами Січі на слободах і зимівниках. Усі представники паланкової адміністрації обиралися на свої пости й залишали їх після загальної військової ради, тобто через один рік. Влада паланкового полковника була досить широкою: у своєму районі він фактично виконував роль кошового отамана, вирішував питання покарання і навіть позбавлення життя окремих козаків. Він також формував у прикордонних районах роз'їзди для проведення розвідки та інформував про це Січ.

Організація козацького самоврядування Запорізької Січі дає підстави стверджувати, що тут були зародки української державності. Адже вся система органів військово-адміністративної влади мала можливість виконувати і забезпечувати як внутрішні, так і зовнішні функції, властиві державній владі.

Неординарним у Запорізькій Січі був і такий важливий інструмент військово-адміністративної влади, як правова система. Як що загалом на території України на той час діяли різноманітні джерела права (Руська Правда, Литовські статuti, акти королівської влади, канонічне та Магдебурзьке право), то в Запорізькій Січі найважливіше значення мало звичаєве козацьке право, що являло собою сукупність правових звичаїв, що утвердилися у сфері козацьких суспільних відносин. Система звичаєвого козацького права складалася саме в XV — середині XVII ст. і закріплювала військово-адміністративну організацію козацтва, окремі правила військової діяльності, судових органів, порядок землекористування, укладання окремих договорів, види злочинів і покарань. Треба відзначити, що звичаєве козацьке право визнавалося іноземними державами, в тому числі і польським урядом. Козацтво всіляко захи-

щало звичаєве право, бо побоювалось, що писане право може обмежити козацькі вольності.

Таким чином, в умовах постійної боротьби проти іноземних загарбників, за визволення від соціального та національного гніту у Запорізькій Січі сформувалась військова сила українського народу і склався специфічний суспільний лад, що ґрунтувався на принципах військової феодальної демократії. Не можна не погодитись з Я. Дзирою, який зазначає, що Запорізька Січ «являла собою нову українську християнсько-демократичну державу, яка постала на руїнах княжої»¹. Політика і діяльність Запорізької Січі були підпорядковані захисту інтересів українського народу від іноземних поневолювачів.

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У другій половині XVI ст. переважна більшість українських земель перебувала під владою Речі Посполитої. На Україні зростав феодально-кріпосницький і національно-релігійний гніт, особливо після Люблінської унії 1569 р. В результаті загострення соціальних і національних суперечностей наприкінці XVI—першій половині XVII ст. на українських землях спалахували народні повстання, зокрема, К. Косинського (1591—1593 рр.), С. Наливайка (1594—1596 рр.), а в 1625, 1630—1631, 1637—1638 рр. народні повстання охопили майже всю Східну Україну й мали важливі історичні наслідки. По суті усі ці народні виступи стали провісниками народно-визвольної війни, яка розгорнулася в 1648—1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького.

¹ Дзира Яр. Перший паспорт козацтва//Літ. Україна. 1991. 13 верес.

Придушення селянсько-козацького повстання 1637—1638 рр. і терор, що наступив після цього, вкрай загострили усі соціальні і національні суперечності й тим самим прискорили загальнонародний вибух, який поклав початок визвольній війні українського народу за знищення влади польських феодалів.

Селянсько-козацьке повстання 1637—1638 рр. під проводом Я. Острянина (Остряниці) було жорстко придушене, багато учасників страчено. За ординацією Війська Запорізького реєстрового 1638 р. реєстр козаків був зменшений до 6000 чол. Було відмінено порядок обрання козацької старшини, яка стала призначатися з числа польської шляхти. Польська історіографія стала називати період 1638—1648 рр. віком «золотого спокою». Чим цей спокій закінчився — відомо: навесні 1648 р. вибухнула народно-визвольна війна українського народу. Почався новий період української історії, період творення української держави.

Нова Українська держава визріла в надрах Запорізької Січі, що створила свою владу на широких степових просторах і звідти проводила самостійну політику, вступаючи у зв'язки з різними державами. З перших днів народно-визвольної війни фактична влада перейшла до рук Запорізького війська. Генеральний уряд на чолі з гетьманом набрав функцій кабінету міністрів і зайнявся організацією держави. Вся територія була поділена на полки і сотні. Військові старшини на відміну від Запорізької Січі виконували також функції цивільної влади. Судова система набрала козацького характеру. Зазнала змін податкова система — усі податки і данини, що надходили й належали польській владі, переходили тепер до військової скарбниці. Уряд України розгорнув широку дипломатичну діяльність з іноземними державами. Був складений також реєстр війська.

Піднявшись у 1648 р. на визвольну боротьбу, український народ в першу чергу ліквідував на Україні польську адміністрацію, що потягнуло за собою необхідність негайного створення власної національної державності. Будівничими цієї державності стали українська шляхта, козацька старшина. Перед молодією державою стояли два основні завдання або функції: 1) внутрішня, тобто забезпечення нормативного функціонування економічної системи, правопорядку, захисту українського населення і т.д.; 2) зовнішня, тобто захист своєї незалежності і території.

Ознаками наявності державної влади у повному розумінні цього слова в Україні в той час були: 1) наявність органів публічної влади; 2) територіальний поділ; 3) введення своєї податкової системи.

Війна обумовила хід формування української державності. Був використаний досвід військово-адміністративної влади, що склалася в Запорізькій Січі. Власне цей досвід військової полково-сотенної організації був перенесений на визволені території України. Це було зумовлено тим, що в цих екстремальних умовах була потреба максимально об'єднати і мобілізувати на боротьбу всі сили народу, саме ця організація стала єдиною політично-адміністративною, військовою і судовою владою на Україні.

Система органів публічної влади складалася з трьох урядів: генерального, полкового і сотенного.

Формально вищим органом влади на цей час була військова рада. Але вона не була постійно діючим органом й скликалася для вирішення найважливіших питань життя України, ведення війни, обрання генерального уряду.

Реально вища влада належала генеральному урядові, повноваження якого поширювалися на всю територію України. До генерального уряду входили гетьман і його по-

мічники, що утворювали раду генеральної старшини при гетьмані.

Главою України, її правителем був гетьман. Він був наділений широкими державно-владними повноваженнями в галузі політичній, військовій, фінансовій і судовій. Він видавав також загальнообов'язкові для всіх нормативні акти — універсали, скликав раду, був вищою судовою інстанцією.

Як і в Запорізькій Січі, генеральні старшини керували окремими галузями управління. Так, генеральний обозний, осавул, хорунжий керували військовими справами, відповідали за матеріальне забезпечення. Звичайно генеральний обозний був першою посадовою особою після гетьмана.

Серед інших генеральних старшин обов'язки розподілялися так, як і в Запорізькій Січі. Зокрема, генеральний бунчужний був головним охоронцем знаків гідності гетьманської влади, генеральний писар керував зовнішніми відносинами, генеральний суддя очолював вищий судовий орган, що був апеляційною інстанцією для полкових і сотенних судів, генеральний підскарбій видав справи казни.

На місцях управляли полкові і сотенні уряди. Полковий уряд складали полковник і полкові урядовці, що обиралися полковою старшиною. Сотенний уряд складався з сотника та його помічників.

У великих містах управління здійснювали магістрати, малих, але привілейованих — отамани. У звичайних містах управляли городові, що обиралися, а в селах — сільські отамани.

В цей період Україна мала своє військо, чисельність якого не була постійною. Так, за Зборівським договором 1649 р. був визнаний реєстр козаків у 40000 чол., а за Білоцерківським (1651 р.) — до 20000 чол. Загалом у період війни 1648—1654 рр. армія сягала 300000 чол.

Територія Української держави в кінці війни охоплювала Лівобережжя, частини Правобережжя та степу. Звільнені території також ділилися на полки і сотні, які з літа 1648 р. вважались територіальними одиницями й охоплювали не лише козаків, але і все населення, що проживало на їх терені. За Зборівським договором звільнена територія України охоплювала три воєводства — Київське, Брацлавське, Чернігівське, які поділялися на 16 полків і 272 сотні. В 1650 р. полків було вже 20.

Треба відзначити, що Запорізька Січ складала самостійну адміністративно-територіальну одиницю.

Така полково-сотенна ознака державності була властива тільки Україні і проіснувала до ліквідації залишків Української державності, тобто до 1783 р.

Для матеріального забезпечення державного будівництва необхідні були кошти. й тому була введена податкова система. Податки платило все населення України, за винятком реєстрових козаків. У цей час в Україні створювалася своя грошова система.

Особливості Української державності, що складалася — виборність органів публічної влади, роль колективних органів — рад дає підстави вважати, що в неї були закладені основи республіканської форми правління. Україна була визнана як рівноправний суб'єкт міжнародних відносин, підтримувала дипломатичні відносини з багатьма іноземними державами (Туреччиною, Молдавією, Угорщиною та ін.). У цей час склалася своєрідна правова система. Зберегли свою силу Литовські статuti, Магдебурзьке право та ін., ті джерела, що діяли на Україні до 1648 р., оскільки норми відповідали характеру відносин, які склалася на той час, захищали інтереси шляхти, козацької старшини і т.п. Зростає вплив козацького права, тобто звичаєвого права, яке в період народно-визвольної вій-

ни регулювало широке коло відносин, і в першу чергу військову організацію, систему судочинства і т.д. З'явилося й нове джерело права — гетьманські універсали, що були актами вищої розпорядчої влади і обов'язкові для всього населення України.

Майже шестирічна національно-визвольна війна українського народу закінчилася перемогою. Лівобережна й частина Правобережної України звільнилися з-під ярма Польщі. Вихід із складної ситуації, яка склалася в результаті кровопролитної війни, уряд України бачив у приєднанні України до Росії. Питання про прийняття України до складу Росії розглядалося на Земському соборі 1 жовтня 1653 р., який прийняв рішення про розрив мирного договору з Польщею і приєднання України до Росії, а також про те, щоб гетьмана Б. Хмельницького і все Військо Запорізьке по їх чолобитній з містами і землями прийняти під високу государеву руку.

На підставі цього рішення на Україну було відправлено повноважне посольство на чолі з боярином В. Бутурліним для ведення переговорів про умови приєднання. 8 січня 1654 р. в Переяславі зібралась військова рада. В її роботі взяли участь представники всіх міст і верств населення України. Рада була дійсно загальнонародною, вона висловила волю до приєднання України до Росії.

Уряд України виробив конкретні умови приєднання, що були передані царському урядові. Цей документ відомий в історії як Статті Б. Хмельницького, або Просительні статті. Він відображав бажання панівних класів до майбутнього устрою України в складі Російської держави.

21 березня ці статті були розглянуті царським урядом. Деякі з них були відхилені або перероблені. Затверджені в останньому варіанті, вони отримали назву «Березневі статті» та «Жалувана грамота царя Олексія Ми-

хайловича Війську Запорізькому 27 березня 1654 р.» Цими документами було юридично оформлено входження України до складу Росії та визначено її правове становище в складі Російської держави. Березневі статті закріпили збереження в недоторканності суспільного ладу України, попередній порядок управління і судову систему, за козацтвом попередніх прав та привілеїв.

Виборний гетьман був главою України. Правда, треба було повідомляти царя про результати виборів, а обраний гетьман мав присягати «на підданство і вірність» царю й отримувати від нього клейноди.

Україні надавалося право зовнішніх зносин. Але Земський собор постановив обов'язково повідомляти про них центр й затримувати тих послів, які з'явилися з ворожими для Росії цілями, а також заборонив зносити України з Польщею і Туреччиною без відома царя. Було задоволено прохання Української мати свій 60 000-й козацький реєстр й їй мати свій 60 000-й козацький реєстр й їй підтверджено попередні права і вольності феодалів і, в першу чергу, спадкування землі, доходів з неї, на жалування службовими особами в державному апараті і суді.

Росія взяла на себе обов'язок захищати Україну від зазіхань Польщі. Україна мала платити данину у царську казну.

Таким чином, в 1654 р. значна частина України увійшла до складу Російської держави як васальна автономна адміністративно-територіальна одиниця. Фактично цілі всієї Російської держави, які брали участь у народно-визвольній війні, були досягнуті. Частина України вийшла з-під влади Польщі, панівні класи України зміцнили своє економічне і політичне становище. Значно полегшилось становище селян, оскільки польські феодали були вигнані з України й селяни, що жили на цих землях, стали вільними, а рівень експлуатації взагалі значно знизився.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД ГЕТЬМАНЩИНИ

Отже, за Березневими статтями Україна увійшла до складу Росії як автономне державне утворення. Обмеження її суверенітету виражалося у тому, що Україна визнавала над собою верховенство царської влади. Статус України визначила Російська держава. Гетьман і старшина перебували на службі царю. Збереглася самостійність України у внутрішньому управлінні, вона мала свою казну.

Війська Росії не повинні були вступати на територію України, але царські воеводи контролювали збір податків.

Згідно Березневих статей на Україні зберігався той військово-адміністративний апарат влади і управління, який склався в 1648—1654 рр. Але в ході наступу царизму на автономію України ця система, принципи, форми і методи її діяльності змінюються.

Цю систему в Україні очолював виборний гетьман. Його обирала військова рада, а часом і рада генеральної старшини. Так, наприклад, гетьмана Д. Многогрішного обрала старшинська рада.

Гетьман Б. Хмельницький, користуючись своїм авторитетом, намагався зробити посаду гетьмана спадковою. Під його тиском козацька рада вказала спадкоємця — його сина Юрія. Але сталося інакше. Після смерті Хмельницького гетьманом став генеральний писар І. Виговський, а Ю. Хмельницький згодом був обраний гетьманом у загальному порядку.

Як виняток, гетьман інколи призначався, і в таких випадках він називався наказним. Але така діяльність допускалася тимчасово — при відсутності законно обраного гетьмана.

Строк правління гетьмана не був визначений. Він міг бути усунений військовою чи

старшинською радою в будь-який час. Так, гетьман І. Самойлович був позбавлений цієї посади за рішенням військової ради за зловживання владою.

На першому етапі досить було лише поставити до відома царя про обрання гетьмана. Але уже в 1660 р. був запроваджений порядок, за яким знов обраний гетьман повинен отримувати клейноди — знаки гетьманської гідності, вищі відзнаки влади гетьмана — з рук царя. Разом з ними він отримував від царя й грамоту на гетьманство. «Московські статті» 1665 р. визначали, що цар лише затверджує гетьмана, а насправді від царя, його волі повністю залежала гетьманська влада. У статтях І. Мазепи 1687 р. було, наприклад, записано, що вибори гетьмана і відставка його відбуваються по указу царського уряду.

Це дало царату широку можливість впливати на обрання і зміщення гетьманів, фактично призначати на цей високий пост угодних йому людей і усувати неугодних. Так було, наприклад, в 1708 р., коли старшина в Глухові хотіла обрати гетьманом полковника Павла Полуботка. Але Петро I не погодився з цією кандидатурою і вручив гетьманську булаву полковнику І. Скоропадському.

Влада гетьмана була поширена на всю територію України. Офіційно вони іменувались гетьманами Лівобережної України, а І. Мазепа був пожалуваний гетьманом обох сторін Дніпра, тобто номінально і Правобережної України.

Спочатку гетьман володів великою владою. Йому належала законодавча, виконавча, військова і судова влада. Він виступав офіційним представником України і від її імені підписував важливі документи. Але поступово влада гетьмана обмежувалася разом з обмеженням автономних прав України. Уже в 1659 р. нові Переяславські статті зменшили права гетьмана вести зовнішні відносини.

сини. Йому не дозволялося приймати послів, починати війну без указу царя, посилати козаків на допомогу союзникам України. Глухівські статті 1669 р. заборонили гетьману підтримувати безпосередні дипломатичні зв'язки з іноземними державами. Всі переговори можна було вести лише через царя. Таке положення було підтверджене і статтями Мазепи.

Обмежувались права гетьмана і у внутрішньому управлінні Україною. Нормативні акти гетьмана мали бути затверджені царем чи іншим вищим органом Росії, так само як і договори, що укладалися між ними і Росією, набували чинності лише після цієї процедури. Навіть універсали гетьмана про пожалування земель за службу повинні були підтверджуватися грамотами царя.

Згодом гетьман не мав права призначати чи звільняти без участі ради генеральної старшини полковників і генеральних старшин. Проте цар часто самочинно проводив потрібні йому переміщення серед урядовців на Україні без відома гетьмана.

Після 1709 р. гетьмани втрачають юридичну самостійність. В 1709 р. при гетьмані І. Скоропадському була введена посада царського резидента, згодом — ще одна. Це були «очі і вуха государеві»: їх завданням було слідкування за поведінкою гетьмана і старшини, уточняти доходи і т. д. Так, при гетьмані Д. Апостолі перебував резидентом російський міністр для порад у цивільних справах, а у військових справах гетьман був підпорядкований командуючому російськими військами в Україні.

Так поступово, але послідовно йшов процес обмеження гетьманської влади. Після смерті гетьмана І. Скоропадського наказним гетьманом був призначений П. Полуботок, а пізніше, до 1727 р. вибори гетьмана на Україні всіляко перешкоджались.

Прохання Полуботка про відновлення цих же прав закінчилися для нього з боку Петра I стратою.

Росія готувалася до війни з Туреччиною. Але під час підготовки Росії потрібна була підтримка України і, зокрема, козацького війська. Тому царський уряд пішов на поступки козацькій старшині. В 1727 р. гетьманом України був обраний миргородський полковник Д. Апостол. Як тонкий політик, він скористався сприятливою для України ситуацією і добився, хоч і не надовго, відновлення деяких елементів самоврядування України: виборності органів управління і суду, права мати військовий скарб, ліквідації Малоросійської колегії, відмови російського уряду від введення нових податків.

Після смерті Д. Апостола у 1734 р. Україна знову була без гетьмана. Лише в 1750 р. на цю посаду був призначений близький до царського двору К. Розумовський. У 1764 р. посада гетьмана була ліквідована остаточно. На цьому закінчилася гетьманська епоха.

За весь цей час Україна мала різних гетьманів. Найбільш видатними, безперечно, були Б. Хмельницький та І. Мазепа. Останній — яскрава і обдарована особистість. Він відрізнявся великим і глибоким розумом, мав абсолютне довір'я у Петра I, був другою особою в імперії, нагородженою в 1700 р. вищим в Росії орденом Андрія Первозванного, з написом «За віру і вірність». Гетьман І. Мазепа був зашельмований як «зрадник» після відомої Полтавської битви, коли він втік у Туреччину.

Добру славу в пам'яті народній залишив наказний гетьман П. Полуботок, який мужньо ціною власної свободи відстоював права і вольності України.

У післявоєнний період управління в Україні здійснював гетьман разом з генеральною старшиною, що складала генеральний уряд. Структура і порядок діяльності генерального

уряду залишалися такими, як у період народно-визвольної війни. Полковий устрій поширювався також на Слобідську Україну. У полках і сотнях створювалась полкова і сотенна адміністрація. Тут були створені Острогський, Ізюмський, Охтирський, Сумський і Харківський полки. Спочатку полковники і сотники, як і раніше, обиралися, а згодом стали призначатися гетьманом з представлених двох-трьох кандидатів з козаків. А ще пізніше цю справу взяли до своїх рук цар та уряд Росії. На посади полковників нерідко призначали росіяни, як це було, наприклад, за Петра I.

Царизм впевнено вів наступ на полковий устрій на Україні. У 1765 р. за маніфестом Катерини II полковий поділ був скасований у Слобідській Україні, а в 1783 р. ліквідований і на Лівобережній Україні.

Збереглися на Україні свої збройні сили. Реєстрове військо складало 60 000 козаків й офіційно називалося «військо його царської величності Запорізьке». Українське військо стало тепер складовою частиною російської армії. Спершу жалування козацького війська поступало з царської казни, а згодом цю справу було перекладено на плечі України. При гетьмані І. Брюховецькому реєстр був скорочений до 30 000, а указом Анни Іванівни доведений уже до 20 000 козаків. Царський уряд використовував козацтво і на тяжких фізичних роботах, зокрема, на будівництві доріг, мостів, фортець і т.п., що приводило до масового вимирання людей.

Полки Слобідської України зразу були підпорядковані царському воеводі. В 1765 р. Катерина II оголосила реєстрове військо непотрібним. А в 1783 р. усі козацькі сили були реорганізовані в регулярні частини російської армії.

В період народно-визвольної війни і після неї у суспільно-політичному житті України зростає роль православної церкви. Вона вхо-

дила в систему військово-адміністративної організації, а влада гетьмана поширювалась в певних межах на православну церкву і духовенство. У статтях Ю. Хмельницького 1660 р. митрополит та інше духовенство Малої Росії віддавалися під благословіння московського патріарха, мали право з ним спілкуватися, хоча він не втручався у справи православного духовенства України.

В 1686 р. перший висвячений в Москві митрополит Гедеон отримав грамоту від московського патріарха, яка підтвердила становище, що склалося: Київська митрополія не підпорядковується московському патріарху, хоч і знаходиться під його благословінням, формально йому підвідомча. Вище духовенство, тобто митрополит і єпископи обиралися на козацьких радах, священники — на сільських сходах, й усі ці обранці повинні були затверджуватись гетьманом.

З 1721 р. синод — вищий орган церковного управління Росії, заснований замість патріаршества, став призначати всіх вищих ієрархів України. А з 1728 р. в Україні, як і в Росії, проводилася політика обмеження прав церкви — заборонялося, наприклад, передавати церкві землі світських феодалів.

ЛІКВІДАЦІЯ ЦАРИЗМОМ АВТОНОМНОГО УСТРОЮ УКРАЇНИ

Як ми вже зазначали, за Березневими статтями Україна ввійшла до складу Російської держави на правах політичної і правової автономії. Спершу відношення Росії з Україною, як із іншими державами, регулював Посольський приказ. Це ще один доказ того, що тоді Росія розглядала Україну як державну організацію.

Згодом царський уряд переходить «в наступ» на Україну, створює спеціальні установи для регулювання відносин в Україні. В

1663 р. був утворений Малоросійський приказ у складі Посольського приказу, начальником якого був призначений А. Матвеев. Приказ був наділений адміністративними, військовими і судовими функціями, санкціонував вибори нового гетьмана і козацької старшини, контролював українську церкву і духовенство. Організація і діяльність цього приказу суттєво урізали козацьке самоврядування.

В першій чверті XVIII ст. Петром I була скасована приказна система, на зміну їй прийшли колегії. Замість Малоросійського приказу в 1722 р. у Глухові при гетьмані була створена Малоросійська колегія, що складалася з шести штабофіцерів, на чолі з генералом С. Вельяміновим.

Управління Малоросією в 1772 р. було передано в правительственный сенат, а не колегії закордонних справ. Це означало, що Петро I відмовився визнавати Україну самостійною політичною організацією.

Утворення Малоросійської колегії офіційно мотивувалося необхідністю наведення порядку в судових та адміністративних органах України. Насправді ж колегія мала завдання знищити усі давні порядки України й включити її в систему управління Російської держави. На перший погляд, вона повинна була виступати як вищий апеляційний орган по відношенню до судів та адміністративних органів України, але насправді вона була наділена повнотою влади. Гетьман міг давати лише поради колегії. І він, і генеральна старшина діяли лише через президента колегії. З 1723 р. колегія отримала право давати накази полковникам. Вона здійснювала суворий нагляд за грошовими і натуральними поборами, що постунали в її розпорядження, а про їх витрати звітувала тільки перед сенатом.

У 1727 р. Верховна таємна (тайна) рада, побоюючись антинародних виступів, відмінила нові податки, запроваджені колегією, об-

межила її повноваження. За нею залишився лише статус апеляційної інстанції і вона як орган управління Україною перестала існувати.

Після смерті Д. Апостола в 1734 р. не було дозволено обирати нового гетьмана, а встановлено на зразок Малоросійської колегії так зване Правління гетьманського уряду (1734—1750 рр.) у складі трьох козацьких старшин та трьох царських офіцерів на чолі з князем О. Шаховським. У таємній інструкції голові Уряду було наказано зближувати українців з росіянами, зокрема, шляхом змішаних шлюбів і не допускати зв'язків з закордоном.

В 1764 р., коли на Україні було ліквідовано гетьманство, управління Україною було доручено новій — другій Малоросійській колегії, яку очолив президент граф П. Рум'янцев. Він же був призначений генерал-губернатором Малої Росії. Колегія складалася з восьми членів — чотирьох представників вищих офіцерських чинів російської армії, розквартированої на Україні, й чотирьох представників генеральної старшини. Серед останніх був граф О. Безбородько, який виконував далі посаду писаря, або канцлера при П. Рум'янцеві. Він же був комендантом усіх козацьких військ України.

Катерина II, відновивши другу Малоросійську колегію, переслідувала мету остаточно ліквідувати автономію України. Першим серйозним кроком у цьому напрямку було проведення перепису населення України з метою вивчення її економічного потенціалу і збільшення податків у казну. В період діяльності колегії відзнаки державної гідності — прапор, печатки, гетьманські клейноди і т.п. були відправлені до Москви. Це означало, що Україна позбавлялася автономного становища у складі Росії.

На початку 80-х рр. XVIII ст. на Україну було поширено російську адміністративну систему й сформовано відповідну систему ор-

пільних відносин за принципом «ведлуг звичаю давнього». Норми звичаєвого права широко застосовувалися судовими і адміністративними органами, служили одним із основних джерел при складенні збірників права, проведенні кодифікаційних робіт, розробці нормативних актів. Значне місце в правовій системі почала займати нормотворча діяльність гетьманської влади.

Цьому періоду властиво і те, що на визволеній від поляків території ще збереглися деякі джерела польсько-литовського походження. Серед них треба відзначити окремі князівські і королівські грамоти, постанови сейму, окремі збірники і статuti. Найважливішим серед них був, звичайно, третій Литовський статут 1588 р., що діяв на Україні аж до середини XIX ст., а також різні збірники Магдебурзького права, які регулювали відносини у так званих привілейованих містах, що були наділені правом самоврядування.

Важливу роль, безперечно, у регулюванні суспільних відносин цього часу відігравали Статті Б. Хмельницького, а також договірні статті, підписані іншими гетьманами та козацькою старшиною, з одного боку, і російським урядом, з другого. В цих договорах визначалося правове становище України в складі Росії, порушувалися важливіші питання внутрішнього життя України.

Широке поширення отримали нормативні акти гетьманської влади і Генеральної військової канцелярії. Серед них гетьманські універсали, ордери, інструкції, листи, декрети, грамоти, які були загальнообов'язковими й визначали правове становище окремих установ, станів, осіб чи господарств. До ліквідації політичної і правової автономії України норми російського права не застосовувалися. Щодо Слобідської України, то при розгляді дрібних кримінальних справ чи спорів також використовувалися норми звичаєвого права,

але згодом основним джерелом права стало російське законодавство.

В південних районах, так званих Новоросії, теж застосовувалися норми російського законодавства, у деяких випадках ще додержувалися і норм звичаєвого права. Правобережна Україна до кінця XVIII ст. залишалася у складі Речі Посполитої. Тут діяли акти польського права, Магдебурзьке право, Литовський статут, норми звичаєвого права. І тільки в 1840—1842 рр. на територію всієї України було поширено дію Зводу законів Російської імперії.

Як видно із наведеної вище характеристики, на Україні діяли різноманітні норми права, що часто-густо протирічили одна одній і були в значній мірі застарілими або дублювалися. Крім того, верхівка України прагнула урівнятися в правах з російським дворянством.

Все це послужило причиною проведення кодифікаційних робіт в Україні у другій чверті XVIII ст. Кодифікація українського права почалася з ініціативи старшинської верхівки та шляхти, яка намагалася закріпити свої права, а також відновити автономне положення України. Кодифікація почалася у 1728 р. за розпорядженням російського уряду. В результаті в 1743 р. появилася збірка «Права, за якими судиться малоросійський народ». Цей збірник складався з 30 глав, які ділилися на 531 артикул і 1716 пунктів. До нього були прикладені інструкція кодифікаційній комісії, алфавітний реєстр, тобто покажчик, а також «Степенний малоросійського військового звання порядок після гетьмана», тобто своєрідний табель про ранги. Отже, панівна верхівка домоглася включення норм, що захищали їхні привілеї, право власності і т.д.

Норми, що містилися в збірнику, обгрунтовували право на самовизначення, а це, зрозуміло, суперечило інтересам царського уряду. Тому цей збірник права був відправлений

на доробку, ревізію та перегляд. Він так і не став офіційним джерелом права. Тим не менше, норми вміщені в ньому, реально діяли, ними керувалися на практиці.

Було проведено ще ряд кодифікацій, про які слід сказати. Це, зокрема, збірник, розроблений кандидатом в члени генерального військового суду Ф. Чуйкевичем за дорученням гетьмана К. Розумовського «Суд і розправа у правах малоросійських» 1750 р. Тут обґрунтовувалась ідея закріплення класових інтересів козацької старшини та шляхти, зокрема, необхідність відновлення станових судів на Україні і т.д. Крім того, було здійснено ряд інших, зокрема приватних кодифікацій, таких як «Книга Статут та інші права малоросійські» 1764 р., що була посібником для суддів-практиків. У 1767 р. під керівництвом секретаря II Малоросійської колегії О. Безбородька був створений «Екстракт малоросійських прав». Це був систематизований збірник норм державного, адміністративного і судового права, складений таким чином, щоб довести необхідність відновлення автономного становища України. Оскільки ця ідея суперечила політиці царизму, що вже активно проводилася по відношенню до України, збірник був переданий в архів.

В 1786 р., у зв'язку з повною ліквідацією автономії України і введенням губернського адміністративно-територіального поділу, Сенат розробив новий збірник, в основу якого були покладені «Екстракт малоросійських прав», «Установлення про губернії» 1775 р. та інші акти останнього періоду. Цей збірник отримав назву «Екстракт із указів, інструкцій та установ». Він був затверджений Сенатом і розісланий на місця України для практичного застосування.

У першій чверті XIX ст. ще були спроби кодифікувати право на Україні. Але, як і попередні, в життя вони втілені не були. В процесі становлення єдиної системи на всій те-

риторії Російської імперії на Україну також в 1840—1842 рр. було поширено загальноімперське цивільне і кримінальне законодавство. Так закінчилася доба гетьманщини в Україні як результат послідовної шовіністичної, великодержавної політики царської Росії. Український народ був позбавлений будь-яких ознак державності аж до початку першої світової війни.

ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Перша світова війна, розв'язана німецькими та австро-угорськими правлячими колами, до краю загострила у воюючих країнах численні економічні, політичні та національні суперечності. У Німеччині, Австро-Угорщині та Росії під кінець війни склалася революційна ситуація. Першою по ступеню гостроти цієї ситуації була царська Росія.

У лютому 1917 р. тут перемогла буржуазно-демократична революція, самодержавство було ліквідовано. Владу захопив у свої руки Тимчасовий уряд на чолі з князем Львовим, утворений в результаті переговорів Тимчасового комітету Державної думи з меншовицько-есерівським керівництвом Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів. Цілі і завдання Тимчасового уряду не відбивали прагнень широких народних мас. Він намагався зберегти панування поміщиків та капіталістів, продовжити війну, не вирішуючи питання про землю, гострі національні протиріччя й усіма силами оберігаючи «єдиную і неделимую Росію». Але Тимчасовий уряд не міг зупинити революційного руху, запобігти масовому утворенню Рад робітничих, селянських, солдатських депутатів. У національних окраїнах Росії, раніше гноблених і тероризованих, з новою силою розгорнувся національно-визвольний рух, росла націона-

льна свідомість і організованість. У першу чергу це слід сказати про Польщу, Фінляндію, Грузію, Вірменію, Україну.

В цей час соціально-економічна та політична ситуація на Україні була складною і напруженою. Робітничий клас, сконцентрований по великих промислових центрах, був ослаблений військовими мобілізаціями, проплячи нещадний визиск та експлуатацію, проте, в національному відношенні був слабо-розвинутий, значно зрусифікований або чисто російський. Селянство — малоземельне й безземельне — вимагало землі. На селі гострими були протиріччя між біднотою та досить значною заможною верхівкою. Усі, одні ж хотіли миру, спокою, покращання життя, ліквідації соціального гніту та несправедливостей, а національно свідомі елементи — національної незалежності. Крім партії більшовиків, яка у ці часи нараховувала на Україні близько 2 000 чол., тут виникли й діяли Українська соціал-демократична партія робітничача партія (УСДРП), Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), партія соціалістів-федералістів та інші.

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА ЗА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

4(17) березня 1917 р. у Києві відбувся «конгрес» (з'їзд) українських партій, інших політичних та професійних організацій, товариств, на якому була утворена Центральна Рада. Головою її став відомий український історик та політичний діяч М. Грушевський, членами — В. Винниченко, С. Петлюра, С. Єфремов та ін. До скликання Всеукраїнського Установчого з'їзду вона стала основним законодавчим органом української державності, що почала у цей час відроджуватися. Виконавчим органом Ради була спочатку Мала Рада, а з червня 1917 р. — Ге-

неральний секретаріат, який очолив В. Винниченко.*

Наріжним каменем своєї діяльності Центральна Рада поставила проблему добитися національної єдності українського народу та відродження національної державності — соборності України, причому мирним шляхом, шляхом переговорів з Тимчасовим урядом, оскільки серйозної реальної сили, на яку б могла оператися, вона не мала, а свої власні військові сили тільки почала формувати.

Проте Тимчасовий уряд, продовжуючи великодержавну політику самодержавства, не погоджувався навіть на вимогу Центральної Ради про національно-територіальну автономію України. Після тривалих переговорів він погодився визнати Генеральний секретаріат своїм «крайовим органом» на Україні, і то лише у п'яти її губерніях (з дев'яти). Питання про організацію національної армії на Україні теж було ним рішуче відкинуто. Позицію Тимчасового уряду легко зрозуміти: він не бажав втратити таку величезну колонію, як Україна. Адже на той час Україна давала понад 70% вугілля Російської держави, 96,7% прокату, 68% сортового металу, 53% солі, 81% олова, 90% срібла, 75% чавуну. І це не кажучи вже про хліб, цукор, м'ясо та інші продукти.

Розуміючи, що таким шляхом Україна не доб'ється незалежності, Центральна Рада 10 червня видала свій перший універсал, у якому закликала населення до самочинного будівництва національної української державності. Місцевими органами Центральної Ради ставали губернські та повітові ради, волосні

* У складі Генерального Секретаріату були такі генеральні секретарства (міністерства): земельних справ (Б. Мартос), військових справ (С. Петлюра), освіти (І. Стешенко), харчових справ (М. Стасюк), міжнародних справ (С. Єфремов), фінансових справ (Х. Барановський), судових справ (В. Садовський) та генеральний писар (П. Христюк).

і сільські народні управи. Але поряд з ними діяли комісари Тимчасового уряду — здебільшого росіяни, що замінили царських губернаторів та дрібніших чиновників. Встановилося своєрідне двовладдя — Тимчасового уряду і Центральної Ради. 18—25 травня 1917 р. відбувся Всеукраїнський військовий з'їзд у Києві, який обрав Український генеральний військовий комітет та прийняв рішення про створення української національної армії, а у червні — другий з'їзд, який обрав Всеукраїнську Раду військових депутатів у складі 130 осіб, яка у повному складі увійшла до Центральної Ради. 10—16 червня 1917 р. на Всеукраїнський селянський з'їзд прибули 1500 депутатів, які обрали Центральний комітет селянської спілки (133 чол.), що теж повністю увійшов до складу Центральної Ради. Накінець, 24—26 липня, який утворив Всеукраїнський робітничий з'їзд, який утворив Всеукраїнську Раду робітничих депутатів (100 чол.). Вона теж увійшла до складу Центральної Ради. Таким чином, Центральна Рада стала широким представницьким органом, справжнім парламентом України, де були представлені інтереси усіх соціальних груп та верств населення. До неї було введено 30% представників національних меншостей, до Малої Ради — 18 членів (на 40 українців), а до Генерального секретаріату — двох росіян, двох євреїв і одного поляка.

На Україні перестали діяти всі заборони щодо української мови і культури, широко розвинулася українська преса, було створено видавництва.

Враховуючи категоричну позицію Тимчасового уряду і не бажаючи спровокувати можливість збройну інтервенцію, Центральна Рада у другому універсалі (3 липня) сама оголосила себе крайовим органом влади Тимчасового уряду на Україні, але питання про

зв'язок з Росією обходила мовчки. Активно формувалися національні військові частини причому не тільки на Україні, а й у Петрограді, Москві, Казані та інших містах Росії. Поряд з цим Центральна Рада оголосила про формування на Україні куренів «вільного козацтва», й гайдамаків, для чого по губерніях утворювалися губернські військові ради.

Перемога Жовтневої революції в Росії докорінно змінила розстановку політичних сил в Росії, сприяла розгортанню революційного, національно-визвольного руху. Владу Тимчасового уряду було повалено. У зв'язку з цими подіями 7(20) листопада 1917 р. Центральна Рада третім Універсалом проголосила утворення Української держави — Української Народної Республіки, але і далі у федеративному союзі з Росією. У цьому універсалі були проголошені такі основні положення: 1. Конфіскація поміщицького, удільного, церковного, монастирського землеволодіння і перехід земель у руки трудового народу без викупу. 2. Встановлення 8-годинного робочого дня та державного контролю над виробництвом. 3. негайний початок мирних переговорів та укладення справедливого миру між воюючими сторонами. 4. Оголошення повної амністії за політичні виступи та ліквідація смертної кари як міри покарання. 5. Закріплення і поширення прав місцевим населенням всіх прав і свобод: свободи слова, друку, віри, зборів, союзів, страйків, недоторканості особи і житла, рівноправності усіх мов. 7. Визнання за усіма народами, які населяють Україну, «національно-персональної автономії», рівних прав та ін.

Центральна Рада негативно віднеслася до захоплення влади більшовиками. У жовтні 1917 р. на її засіданні була прийнята резолюція: «Визнаючи, що влада у державі... повинна перейти до рук усієї революційної демократії, вважаючи недопустимим перехід

усієї влади виключно до рук Рад..., які являються тільки частиною зорганізованої революційної демократії, Українська Центральна Рада через це висловлюється проти повстання у Петрограді».

У своїй постанові від 10 листопада Центральна Рада заявила, що не визнаючи Раднаркому, вона буде прагнути до угоди з «крайовими республіками», які виникли на території Росії з метою створення нового, загальноросійського політичного центру.

Оскільки Ради на Україні, у більшості керовані більшовиками, визнали Раднарком як найвищий орган влади і відповідно не визнали Центральної Ради — вона повела з ними боротьбу. Так було в Полтаві, Котолі та інших містах і селах України. Почалося роззброєння загонів Червоної гвардії та інших військових частин, що не визнавали влади Центральної Ради. Їх вислали за межі України, у Росію.

Раднарком, очолений В. І. Леніним, спочатку визнав за українським народом право на відокремлення і утворення самостійної держави, як це проголосила Декларація прав народів Росії. Про це неодноразово говорив і писав у цей час В. І. Ленін. Про це говорив і нарком військових справ Л. Троцький. У розмові по прямому зв'язку з М. Криленком 24 листопада 1917 р. Правда, він тут же заявив, що «не маючи наміру... нав'язувати свою волю українському народові, Рада Народних Комісарів... усіма залежними від неї засобами готова підтримати Ради українських робітників, солдат і селянської бідноти в їх боротьбі проти ... Центральної Ради».

Що ж це, як не дворушництво й лицемірство, яке навіть не маскується?

І дійсно, що ж без українського вугілля, чавуну і хліба могла зробити Росія? Більше того, 4(17) грудня 1917 р. Раднарком РРФСР видав «Маніфест до українського на-

роду з ультимативними вимогами до Центральної Ради». Заявляючи, що «Рада Народних Комісарів визнає Українську Республіку, її право повністю відокремитись від Росії», цій же республіці пред'являлися різні обвинувачення. Причому характерно, що вони стосувалися дій Центральної Ради та її уряду на власній території — на Україні, які не подобались Раднаркомові. Цей ультиматум був прямим і грубим втручанням Раднаркому у внутрішні справи України. Бо, наприклад, питання пропустити чи ні радянські війська Росії на Дон, на боротьбу з Каледініним через свою територію дійсно було справою України. Не Україна ж вводила свої війська на територію Росії, а навпаки. Від Ради вимагалось також «сприяння революційним військам», припинити роззброєння радянських полків, які до речі, не визнавали, перебуваючи на території України, влади Центральної Ради і т.п.

У відповідь на цей ультиматум Генеральний Секретаріат надіслав Раднаркомові РРФСР ноту, в якій вказував, що «неможливо одночасно визнавати право на самовизначення і в той же час грубо посягати на це право нав'язуванням своїх форм політичного устрою», що розброєні червоні солдати «дістали можливість безперешкодного проїзду у межі власної держави», що «Генеральний Секретаріат... не хоче братовбивчої війни і ... пропонує припинити ворожі дії, ... поскільки уникає кривавих засобів вирішення політичних і державних питань...».

Проте ця відповідь вже не грала ніякої ролі, бо Раднарком твердо вирішив відкласти геть всякі словесні загравання і приступив до активних дій.

11—12 (24—25) грудня 1917 р. у Харкові відбувся Перший Всеукраїнський з'їзд Рад, який, визначаючи Україну федеративною частиною Російської республіки, оголосив Центральну Раду поза законом, передавши всю

повноту влади виключно Всеукраїнському з'їздові Рад, а на місцях — Радам робітничих, селянських та солдатських депутатів. Україна оголошувалась Республікою Рад. В період між з'їздами влада належала Центральному Виконавчому Комітетові України, який був обраний на з'їзді у кількості 41 чол. (з них 35 більшовиків) на чолі з Ю. Медведєвим.

Було обрано також уряд — Народний секретаріат*, поширено на територію України Дію декретів та інших законодавчих актів Росії. Для підтримки цієї акції з Росії на Україну були послані радянські війська під командуванням колишнього полковника царської армії М. Муравйова.

1 січня 1918 р. Раднарком призначив надзвичайного комісара України — С. Орджонікідзе. В ці ж дні В. І. Ленін надіслав телеграму у Харків, командуючому Радянськими військами на Україні Антонову-Овсієнку і С. Орджонікідзе: «Дуже й дуже просимо вжити якнайнещадніших революційних заходів... Усіма засобами просувати вагони з хлібом у Петроград, інакше загрожуватиме голод... Ленін». Ось для чого, серед усього іншого, потрібна Україна. Ось ще один характерний документ: «Оскільки план ... внутрішнього перевороту в Центральній Раді, який повинен був передати владу Центральній Раді в руки дрібнобуржуазних українських лівих з переходом останніх на бік більшовиків не вдався, — читаємо у матеріалі «К. отчету о І. Всеукраїнском съезде Советов Р.С. и К.Д.» — національний фронт розколотий не вдалося, Російській республіці довелось допомогти радянській Україні військовою силою».

* Народний Секретаріат складався з очолюваних народними секретарями 13 колегіальних секретарств. До його складу входили В. Аусеєв, С. Бакінський, Е. Бош, В. Затонський, Ф. Сергєєв, В. Люксембург, Г. Ланчинський та ін. Головою незабаром став М. Скрипник.

Народний секретар радянського уряду України Г. Лапчинський згадував, як народний секретар військових справ В. Шахрай скаржився йому: «Що це за уряд український, що його члени зовсім не знають і не хочуть знати української мови? Що не тільки не користується жодним впливом серед українського суспільства, але воно навіть ніколи й не чуло раніше їхніх прізвищ?... Коли усі українізовані частини в Харкові мені доводиться роззброювати, бо вони не хочуть іти за мною на оборону Радянської влади?... За єдину військову підпору ... ми маємо лише військо, що привів на Україну з Росії Антонов».

У цей тривожний час — 9(22) січня 1918 р. Центральна Рада приймає четвертий Універсал, на якому слід зупинитися докладніше. «Народе України, — пишеться в Універсалі, — твоєю силою, волею, словом стала на землі Українській Вільна Українська Народна Республіка. Справдилася колишня мрія батьків твоїх, борців за вольності і права трудящих!... А тим часом Петроградське Правительство Народних Комісарів, щоб повернути під свою власть вільну Українську Республіку, оповістило війну Україні і насилає на наші землі свої війська, ...які грабують хліб наших селян і без всякої платні вивозять його в Росію, не жаліючи навіть зерна, наготовленого на засів, вбивають неповинних людей, сіють скрізь безладдя, злодіяцтво, безчинство». Далі в Універсалі говорилось, що Центральна Рада не хоче війни, не претендує на ніякі чужі території, а хоче вести «свій край до миру, до творчої роботи, до скріплення ... волі нашої». А оскільки у складі Росії справжньої, а не словесної волі України не бачити, то «однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від нікого не залежною, вільною, суверенною державою Українського Народу».

Отже, Україна була проголошена незалежною, суверенною державою. Чи було щось

протиприродне, незаконне у цьому? Ні. Прагнення до свободи, незалежності, бажання бути господарем на своїй землі, а не жити під владою й по волі чужинців — це природне, невід'ємне право кожного народу, кожної нації. Зрештою акт проголошення незалежності України відбувся у повній відповідності з Декларацією прав народів Росії, прийнятою Раднаркомом Росії 2(15) листопада 1917 р.

Далі в Універсалі говорилось про те, що Україна хоче жити у мирі і злагоді з усіма сусідніми державами, але ні одна з них не повинна втручатися у внутрішнє життя України. До скликання парламенту — Установчих зборів — влада тимчасово буде здійснюватися Центральною Радою та її виконавчим органом — Радою Народних Міністрів. Раді Народних Міністрів тут же було доручено вести самостійно переговори про мир з державами Центрального блоку й добитись укладення справедливого миру. Щодо нашестя «петроградських більшовиків, що нищать та руйнують наш край, приписується Правительству твердо і рішуче взятись до боротьби з ними». З підписанням миру приписувалось розпустити армію, а замість неї створити народну міліцію, «щоб військо наше служило обороні робочого народу, а не бажанням пануючих верств».

Зруйновані війною міста і села мали бути відбудовані коштом держави. На всій території України з поверненням додому демобілізованих солдатів повинні пройти перевібори усіх місцевих органів влади — міських, сільських, волосних та повітових народних Рад і міських дум. До перевіборів «слід велити на місцях таку владу, до якої б люди мали довір'я і яка б опиралася на всі революційно-демократичні верстви народу». Продовжувалось усім вже існуючим Радам селянських, робітничих і солдатських депутатів співробітництво на благо українського народу.

З приводу вкрай наболілого аграрного питання в Універсалі повідомлялось, що «земельна комісія... вже виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власності і соціалізацію землі». Проект закону мав бути розглянутий і прийнятий на найближчому засіданні Центральної Ради, «щоб передача землі в руки трудящих неодмінно відбувалась ще до початку весняних робіт». Усі діси, води і надра конфіскувались у попередніх власників і переходили у власність держави. Оскільки світова війна закінчувалась, Раді Народних Міністрів приписувалося «приступити до переведення всіх заводів і фабрик на мирний стан, на вироблення продуктів, потрібних насамперед трудящим масам». Говорилось також про необхідність вжиття урядом термінових заходів щодо ліквідації безробіття, матеріальному забезпеченню інвалідів, сиріт, людей похилого віку й усіх тих, хто потерпів від війни.

В Універсалі проголошувалась націоналізація «найважливіших галузей торгівлі», весь дохід від якої «підє на користь народові». Встановлювалась монополія держави на зовнішню торгівлю. Для конкретної реалізації цих положень урядові приписувалось якнайшвидше представити проекти відповідних законів, а також видати розпорядження про «монополію держави на виробництво заліза, шкур та інших товарів і продуктів, з яких найбільше бралось прибутків з робочих класів на користь нетрудящих класів».

Встановлювався контроль держави над усіма банками, «які допомагали визискувати трудові класи». З цього часу кредити банком на підтримку трудового населення та розвиток народного господарства на Україні Раді Міністрів приписувалось також «решуче боротися з усіма контрреволюційними силами, а всякого, хто кликатиме до пов-

стання проти самостійної Української Народної Республіки, до повороту старого ладу — карати, як за державну зраду».

До найбільш важливих положень Універсалу відноситься і це: «Всі демократичні права і свободи громадян підтверджуються. Всі нації в Українській Народній Республіці користуються рівними правами і національно-персональною автономією». Розуміючи нестійкість і непевність свого становища, будучи звідусіль оточеною ворогами та недоброзичливими сусідами, Центральна Рада проголосувала: «Все, чого ... не встигнемо зробити ми, ... те довершать, справлять і до останнього порядку приведуть Українські Установчі Збори».

Цікаво, що Центральна Рада, проголосивши незалежність України, і надалі не відкидала можливості укласти федеративний союз «з народними республіками бувшої Російської держави». Накінець, народ України закликався непохитно стати на сторожі доброї волі та прав і всіма силами боронити свою волю від усіх ворогів.

Ось таким був цей видатний документ — четвертий Універсал Центральної Ради. Без сумніву, прогресивний і, не дивлячись на певні недоробки і неясності, історично значимий. Він завершив складний і важкий процес становлення у ті революційні роки української державності.

Слід також сказати, що проголошення суверенної Української Народної Республіки викликало значний міжнародний резонанс. Її визнали у 1918 р. Румунія, Франція, Великобританія, Сполучені Штати Америки, Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія, Туреччина, Японія, Китай, Португалія, Данія, Греція, Норвегія, Ірак, Іспанія, Фінляндія, Польща, Швеція, Швейцарія. У 1919 р. — Угорщина, Чехословаччина, Ватикан, Голландія, Італія та інші країни.

Проте у січні проти Центральної Ради почався наступ військ М. Муравйова, до яких долучились донецькі робітничі загони, частини Червоного козацтва, харківська червона гвардія. Одночасно 16(29) січня у Києві вибухнуло збройне повстання робітників заводу «Арсенал». Шість днів арсенальці билися з військами Центральної Ради, після чого повстання було придушено. Багато арсенальців було вбито, 300 чол. розстріляно. Цей факт ставиться як найбільш характерний приклад контрреволюційності Центральної Ради. Але чи могла вона поступити інакше? Як аналогія напрошується інший характерний приклад — повстання кронштадських матросів у 1921 р. проти Радянської влади. Воно теж з нещадністю було придушено, а тисячі — не сотні, а тисячі матросів, які здавалися властям, без всякого суду і слідства розстріляні. Як тоді оцінити дії Радянської влади?

26 січня (8 лютого) 1918 р. об'єднанні російсько-українські радянські війська після завзятих боїв і багатогодинного артилерійського обстрілу міста зайняли Київ. На вулицях міста вони вчинили жорстокий погром, розстрілюючи людей сотнями, часто тільки за те, що ті розмовляли українською мовою, чи були у вишиванках. Центральна Рада евакуювалась у Житомир, 27 січня 1918 р. у Брест-Литовську, де проходили мирні переговори, делегація Центральної Ради від імені Української Народної Республіки, яку визнали країни Центрального блоку, підписала з Німеччиною та її союзниками (Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною) мирну угоду. Взаємін за визнання своєї влади на Україні, Центральна Рада зобов'язалась поставити Німеччині біля 1 млн т хліба, величезну кількість іншого продовольства та сировини. Для утримання при владі, оскільки достатніх власних збройних сил не було, Центральна Рада звернулася до німецького уряду з проханням про військову допомогу. 18 люто-

го німецькі та австро-угорські війська почали окупацію України. Однак цей відчайдушний захід не врятував Центральну Раду.

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА ЗА ГЕТЬМАНА П. СКОРОПАДСЬКОГО

29 квітня 1918 р., завершивши окупацію всієї України, німецькі власті розігнали Центральну Раду, поставивши при владі відданого їм колишнього царського генерала, поміщика П. Скоропадського. 30 квітня на т.зв. «з'їзді хліборобів» у Києві Скоропадський був обраний гетьманом України. Цього ж дня гетьман опублікував свій перший універсал до українського народу. Повідомляючи усіх про свій прихід «волею народу» до влади, він засудив Центральну Раду та її установи як неспроможні до державної творчої праці і заявив, що для забезпечення ладу і спокою, «оголошує необмежену владу над Україною», «оголошує розпущеними Центральну Раду, усі її місцеві органи й установи, всі земельні комітети, цехові органи й установи, повертає праву силу усім попереднім видам і формам приватної власності. Ставши на «грунті української державності», яку нібито врятували Німеччина, Австро-Угорщина, що «вірні своєму приреченню готові далі боротися за волю й мир на Україні», гетьман заповів проголошення у майбутньому виборів до українського законодавчого сейму, право викупу селянської землі у поміщиків та інших великих земельних власників (за їх згодою) та відбудову крайової торгівлі і промисловості.

Вслід за маніфестом з'явився гетьманський декрет про тимчасовий державний устрій України, який встановлював замість демократичної республіки свого роду конституційну спадкову монархію. Гетьману належала вся повнота законодавчої і виконавчої влади, він був також «верховним воєводою» армії та флоту.

Ставши верховним правителем України, П. Скоропадський почав відновлювати старі, дореволюційні порядки. Уряд, сформований гетьманом, складався у більшості з російських кадетів та монархістів. В губерніях і повітах призначалися старости — теж з колишніх генералів, поміщиків, царських чиновників. Під виглядом так званої «державної варти» відроджувалась стара охранка і поліція. Весь штаб та командування військових частин складалися з царських офіцерів, офіційною урядовою мовою була російська. Почалося масове повернення поміщиків та капіталістів на Україну — російських, польських та ін. Ім поверталися землі, маєтки, заводи й фабрики, палаци, виплачувалась компенсація за понесені збитки. Народні маси були позбавлені політичних прав і свобод, ліквідовано 8-годинний робочий день та інші здобутки трудящих; відбиралися у селян захоплені ними землі та інвентар. Жорстоко придушувались будь-які прояви невдоволення чи опозиції.

Уся діяльність гетьманських установ і органів проходила під суворим наглядом окупаційних властей, які посилено продовжували грабувати Україну. Ешелонами відправлялись у Німеччину зерно, м'ясо, масло, мед, цукор, промислове устаткування та ін.

Така грабіжницька політика окупаційних властей та антинародна, контрреволюційна — гетьманщини викликали на Україні все більше обурення та опір. Починається активна боротьба широких народних мас, росте число збройних загонів, що ведуть партизанські дії.

В середині квітня у зв'язку з окупацією України Центральний Виконавчий Комітет України і Народний Секретаріат, які перебували у Таганрозі, були ліквідовані, замість них створено Повстанбюро у складі дев'яти чоловік, яке мало керувати революційною боротьбою на Україні. 28 листопада 1918 р.

за постановою ЦК КП(б)У у Курську було утворено Тимчасовий робітничо-селянський Уряд України. До складу входили В. Аверін, К. Ворошилов, В. Затонський, Ю. Коцюбинський, Ф. Сергеев та ін. Своім маніфестом від 29 листопада 1918 р. він проголосив повалення влади гетьмана і відновлення влади Рад в Україні, для чого попросив військової допомоги в Росії.

УКРАЇНЬКА ДЕРЖАВА ЗА ДИРЕКТОРІЇ С. ПЕТЛЮРИ

Наближався кінець імперіалістичної війни, Центральний блок зазнав у ній поразки. У Австро-Угорщині та Німеччині в жовтні — листопаді 1918 р. вибухнула революція. 13 листопада Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет РРФСР оголосив Брест-Литовський мирний договір анульованим. Почався новий наступ радянських військ на Україну. Німецькі та австро-угорські війська не хотіли більше воювати, евакуювались додому. Гетьман П. Скоропадський втрачав свою останню опору. Українські опозиційні партії та інші організації об'єдналися в Український Народний Союз та почали готувати повстання проти гетьманщини. 13 листопада на таємному засіданні Українського Народного Союзу був утворений уряд Директорії на чолі з В. Винниченком. Пост головного отамана збройних сил УНР був наданий С. Петлюрі. З Фастова, де знаходилась Директорія і формувалися її збройні сили, почався наступ на Київ. Досить нечисленні війська Директорії (менше тисячі чоловік), освою яких складав батальйон українських січових стрільців (300 чол.), вціліли розбиті гетьманців. До них масово почали приєднуватися повстанці й 14 грудня 90-тисячна армія Директорії здобула Київ. П. Скоропад-

ський зрікся влади і втік у Німеччину, а 19 грудня уряд Директорії в'їхав у Київ.

Влада Директорії швидко встановилася на значній території України. Знову відновили свою діяльність заборонені гетьманщиною Ради. Поспішно формувалися регулярні збройні сили, основу яких склав корпус «усусусів» під командуванням Є. Коновальця. Директорія відновила дію усіх законів Української Народної Республіки, ухвалила новий закон про передачу поміщицької землі селянам без викупу. За основу розбудови влади було взято так звані трудовий принцип, згідно з яким влада в губерніях і повітах мала належати трудовим радам робітників, селян та інтелігенції, без будь-якої участі експлуататорських елементів. Центральний орган управління повинен був утворити Трудовий Конгрес — свого роду парламент, сформований з делегатів робітників, селян та трудової інтелігенції. До речі, ця своєрідна система політичної влади була розцінена зарубіжною пропагандою як «більшовицька».

Перша сесія Трудового Конгресу відбулася 23—28 січня 1919 р. у Києві. У ній взяли участь близько 400 депутатів (з 528). Конгрес затвердив акт з'єднання Української Народної Республіки і Західно-української Народної Республіки, передав тимчасово законодавчу і виконавчу влади Директорії, проголосив загальне виборче право для виборів майбутнього українського парламенту, але через більшовицький наступ він перервав свої засідання.

Внутрішня і зовнішня ситуація, у якій опинилася Директорія, була дуже складною. Південь України замість німецьких військ захопили французькі, а також грецькі й румунські. На заході, в Галичині, йшла кровопролитна війна з поляками. Проголошена там Західно-українська Народна Республіка потребувала допомоги. Зі сходу почався наступ радянських військ, оскільки радянські уряди

Росії та України оголосили Директорію контр-революційною, буржуазно-націоналістичною владою і почали проти неї збройні дії.

Вже у першій половині січня радянські війська зайняли всю Лівобережну Україну. В багатьох селах і містах, керовані більшовиками, повставали робітники й селяни, сподіваючись, що Радянська влада дасть їм більше, ніж це зробила Директорія. Остання, як і Центральна рада, основним своїм завданням вважала побудову Української держави, відкладаючи вирішення ряду наболілих соціальних проблем на пізніше, коли будуть скликані Всеукраїнські установчі збори. Це вмікло використовувала більшовицька пропаганда, поширюючи, крім того, всілякі наклепи на українську владу. «Нам необхідно повернути Україну Росії, — говорив у ті часи Л. Троцький. — Без України немає Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не зможе, вона задихнеться, а з нею і Радянська влада і ми з вами».

Директорія гарячково шукала виходу з тяжкого становища. Вона вступила у переговори з представниками французьких військ, що перебували на півдні України, зокрема, в Одесі. Тут був підписаний документ про передачу України під протекторат Франції, але спроба знайти якогось союзника не увінчалась успіхом. У Франції та її окупаційних військах ширився революційний рух і незабаром ці війська були виведені з України.

З огляду на інтенсивне просування радянських військ і їх небажання припинити наступ, Директорія 16 січня 1919 р. оголосила війну Радянській Росії. Але сили були надто черівні. В кінці січня — на початку лютого радянські війська розбили основне угруповання військ Директорії під Києвом і 5 лютого зайняли місто. У квітні під ударами радянських військ і повстанських загонів сили Директорії були повністю розбиті і відступили

частково у Східну Галичину, а частково в Румунію. Об'єднавшись з Українською Галицькою Армією й скориставшись наступом А. Денікіна, С. Петлюра в липні 1919 р. знову вступив у межі України. 30 серпня після завятих боїв його війська зайняли Київ. Правда, вже наступного дня у місто вступили денікінці, які не визнавали ніякої України і Директорії. Почався драматичний відступ військ Директорії аж до Кам'янця-Подільського. В такій ситуації С. Петлюра розпочав активні переговори з Польщею, у якій сподівався знайти союзника у боротьбі з більшовиками. Проти цього рішуче запротестували галичани, розуміючи, що союз С. Петлюри з Польщею і надання нею допомоги Директорії відбудеться за рахунок Східної Галичини, яку С. Петлюра віддасть на поталу Польщі. Розгорівся конфлікт. Командування Української Галицької Армії (три корпуси) оголосило 17 листопада про свій перехід до А. Денікіна, а через деякий час — на сторону Червоної Армії. С. Петлюра із залишками своїх військ перейшов на територію Польщі й, підписавши у квітні 1920 р. з Ю. Пілсудським Варшавський договір, рушив з його армією у свій останній невдалий похід на Україну. Але і білополяки, і його війська були розбиті Червоною Армією. Ще одна спроба створити незалежну Українську державу закінчилась невдачею.

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА

У другій половині XVIII ст. Польща, яка захопила західноукраїнські землі ще в середині XIV ст., припинила своє існування, розділена між Австрією, Пруссією та Росією. Більша частина земель колишнього Галицько-Волинського князівства під назвою Галичина відійшла до Австрії, Волинь — до Росії. У складі Австрії західноукраїнські зем-

лі і далі були об'єктом нещадного колоніального гніту. Переслідувалась українська мова, культура. Населення посилено опієнувалось і ополячувалось. Народ Галичини не раз піднімався на боротьбу проти гніту та експлуатації. Хоч усі його виступи нещадно придушувались, вони не проходили безслідно. Зростає національна, політична свідомість населення, у чому у великій мірі прислунались такі видатні діячі Галичини, як М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Франко та ін. Наприкінці XIX — на початку XX ст. тут виникають різні політичні партії, економічні, політичні, молодіжні організації, товариства тощо. Серед населення активну діяльність розгорнули просвітницькі організації «Просвіта», що створювали школи, бібліотеки, вчили дітей та дорослих рідної мови, історії, культури, займалися активною видавничою діяльністю. У 1873 р. у Львові виникло наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка (ліквідоване до речі, при Радянській владі у 1940 р.).

У роки першої світової війни в Австро-Угорщині, в т.ч. в Галичині, з новою силою розгорнувся революційний, національно-визвольний рух, який власті вже не в змозі були придушити. 18 жовтня 1918 р. у Львові відбувся з'їзд представників усіх політичних партій Галичини і Буковини, депутатів австрійського парламенту, Галицького і Буковинського сеймів, духовенства, який проголосив утворення на українських землях Австро-Угорщини Української держави, але як «етнографічної області Австро-Угорщини». На з'їзді була обрана Національна рада як найвищий представницький орган краю у кількості 154 чол. на чолі з Є. Петрушевичем. Керівництво Національною радою опинилось однак, в руках людей нерішучих, поміркованих, які не дивлячись на очевидні факти, сподівались на збереження австрійської монархії (Є. Петрушевич, К. Левицький, С. Голубич та ін.).

Але Австро-Угорську імперію вже ніщо не могло врятувати. Наприкінці жовтня 1918 року вона перестала існувати. На її розвалинах проголосили свою незалежність Угорщина, Чехословаччина, Сербо-Хорвато-Словенська держава, Польща та ін.

Реальні умови змусили помірковане керівництво Національної ради до рішучих дій. Це обумовлювалося ще й тим, що польські правлячі кола давно виношували плани включення Східної Галичини до складу Польської держави. У ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. за допомогою своєї військової організації на чолі з Д. Вітовським Національна рада взяла у Львові владу в свої руки, а протягом наступних днів — в усіх інших містах й місцевостях Східної Галичини.

13 листопада Національна Рада проголосила утворення з земель Галичини й Буковини незалежної Української держави — Західноукраїнської Народної Республіки із столицею у Львові. Гербом держави був затверджений золотий лев на синьому полі (згодом — тризуб), прапором — традиційний синьо-жовтий. Вищим законодавчим державним органом стала Національна рада. Склад її в основному залишився попереднім, збільшилась тільки кількість членів за рахунок представництва повітів і більших міст Галичини.

Згідно закону від 4 січня 1919 р. Національна рада обрала свою президію у складі президента і чотирьох його заступників. Президентом став Є. Петрушевич. Було утворено також відділ (комітет) з 10 членів, який виконавчим і розпорядчим органом був уряд — Державний секретаріат, утворений 9 листопада 1918 р. Він складався з голови і 14 державних секретарів. Головою уряду спочатку було призначено одного з лідерів національно-демократичної партії — К. Левицького, а в грудні 1918 р. його змінив С. Голубович.

Місцеве управління Західноукраїнської Народної Республіки було зосереджене в руках повітових комісарів. Вони призначалися державним секретарем внутрішніх справ, як правило, з людей авторитетних, відданих українській справі. Так, у Самбірському повіті комісаром був призначений відомий західноукраїнський письменник, адвокат А. Чайковський, у Дрогобицькому — громадський діяч, один зі засновників української соціал-демократичної партії Галичини С. Вітик. Повітові комісари, в свою чергу, призначали повітові комісари, в свою чергу, призначали повітові комісари, в свою чергу, призначали в селах і містечках громадських (сільських і містечкових) комісарів. В повітах, крім того, утворювались повітові національні ради та їх виконавчі органи — повітові комітети. Згідно закону від 21 листопада судовими органами Західноукраїнської Народної Республіки були повітові суди, окружні суди та вищий суд. Суд присяжних тимчасово було ліквідовано. Судочинство стало вестись українською мовою. Оскільки своїх законів ще було надто мало, з кодексів, ясна річ, взагалі не було, то згідно закону від 16 листопада 1918 р. залишалось чинним попереднє, австрійське законодавство, яке не суперечило інтересам і цілям нової держави.

Для забезпечення внутрішнього порядку 6 листопада окремим наказом була утворена державна жандармерія. Оскільки створюватись і регулярна армія, оскільки польські власті, не бажаючи миритись з втратою Східної Галичини, почали військові дії проти Західноукраїнської Народної Республіки. Та й у її столиці Львові з першого дня точилися криваві бої з поляками.

21 листопада Львів зайняли польські війська і власті Західноукраїнської Народної Республіки були змушені переїхати до Тернополя, а потім до Станіслава (нині Івано-Франківськ). Армія республіки створювалася спочатку на добровільних засадах — великими були серед населення ентузіазм з при-

воду відродження української державності та обіцянки властей «створити Україну без хлопа і без пана», а також обурення агресією панської Польщі. Але коли масштаби та інтенсивність військових дій почали швидко наростати, уряд приступив до мобілізації. Так була створена досить численна (100—120 тис. чол.) збройна сила — Українська Галицька Армія. Однак, не вистачало озброєння, обмундирування, медикаментів, харчів, а польський уряд посилав на фронт у Галичину все нові підкріплення, у тому і повністю озброєну у Франції 70-тисячну армію під командуванням генерала Ю. Галлера.

Не дивлячись на складну військову ситуацію, власті Західноукраїнської Народної Республіки приступили до здійснення важливих політичних та соціально-економічних перетворень. Національним меншостям — полякам, євреям, німцям — було запропоновано обрати своїх представників до парламенту та уряду Республіки. В парламенті кожній з меншостей була гарантована певна кількість місць. Усі нації, проголошувалось у Тимчасовому основному законі держави, прийнятому 13 листопада, користуються рівними правами у галузі публічного життя. Внутрішньою державною мовою була українська, але національні меншості могли вільно користуватись своїми мовами, видавати газети й всіляку літературу, мати свої школи, церкви тощо. Тому пізніше звинувачення різних дослідників, в основному радянських, в буржуазному націоналізмі на адресу Західноукраїнської Народної Республіки, є щонайменше безпідставним. Політика її в національному питанні від початку й до кінця будувалася на основі людяності й поваги до всіх націй, була спрямована на захист національних та релігійних інтересів народів, які проживали на західноукраїнських землях. Про це свідчать й такі красномовні факти: у Львові була створена муніципальна мі-

ліція з єврейського населення, яка займалася справами наведення порядку й самооборони єврейського кварталу. Єврейська громада міста з власного почину збрала й передала українській владі 150 тис. злотих. У Тернополі з євреїв-добровольців був сформований спеціальний курінь, який мужньо бився з поляками у складі 1-го корпусу Української Галицької Армії. Недарма після захоплення Львова польське командування розстріляло близько 600 найвидатніших представників єврейської громади.

Що стосується політичних свобод, то про них у статті IV Тимчасового основного закону говорилося: «Права влади виконує весь український Народний Республіки виконує весь її народ через своє представництво, вибране на основі загального, рівного, безпосереднього таємного і пропорціонального права голосування». Встановлювалась і гарантувалась свобода слова, недоторканість особи, право на збори і організацію спілок і товариств (на це не потрібно було окремого дозволу — аби лиш вони не порушували законів держави). Кожен громадянин мав «право висказувати прилюдно свої думки та погляди за помірчю слова, друку чи представлення у образах...». Була проголошена свобода преси, ліквідована будь-яка цензура. Такі широкі політичні права, проголошені у Західноукраїнській Народній Республіці під час революції, дають підстави назвати цю республіку не буржуазно-націоналістичною, контрреволюційною, як це впродовж багатьох десятиліть робили радянські історики, а справді народною, демократичною республікою.

У маніфесті української Народної Республіки відзначав: «Український народ! Полоси-мо тобі вість про твоє визволення з віковийної неволі. Віднині ти господар своєї землі... У створеній тобою державі не може бути панів, неволень, нації надією, не сміє бути пану-

вання багатих та економічно сильніших над біднішими та економічно слабшими. В Українській державі всі громадяни без різниці мови, віри, роду, стану чи статі будуть рівні перед законом, а демократичний лад, оснований на загальнім, рівнім, безпосереднім, таємнім і пропорціональним виборчим праві ... забезпечить верховний голос у державі демоксові, масам робочого люду».

Щодо найважливіших соціально-економічних перетворень, то власті Західноукраїнської Народної Республіки обіцяли трудящим масам земельну реформу, «силою якої земля великих земельних дїбр перейде у власність малоземельних і безземельних. Робітниче законодавство забезпечить робітникам 8-годинний робочий день, дасть безпеку на старість ... і повну охорону праці».

Але вирішення цих наболїлих проблем було відкладене до скликання парламенту, який повинен бути обраний після стабілізації ситуації, закінчення війни. Таке відтягання було серйозною помилкою властей, яку вдало використовували їх противники. Уряд республіки взяв під свій контроль залізницю, пошту, телеграф, але в його документах нічого не говориться про експропріацію фабрик, заводів, шахт та передачу їх у розпорядження чи хоч би під контроль робітників. Це теж було серйозною помилкою.

Не відбулося відчутного покращання матеріального становища трудящих. Населення краю, вимучене довгими роками війни, страждало від голоду, епідемії, тяжкими були умови праці, низькою — оплата праці, великими — податки. В економіці ширилася розруха, дезорганізація. Процвітала спекуляція. Уряд республіки навіть почав посилати карні експедиції проти селян, які самовільно захоплювали й ділили поміщицькі землі. Але не тому, що захищав поміщиків, як це йому приписували радянські дослідники, а тому, що такі дії ширили анархію, безпорядки.

Недалекоглядність у вирішенні наболїлих соціальних проблем властями Західноукраїнської Народної Республіки призвела до невдоволення у військах і широких масах населення. Проти влади Республіки у Дрогобичі почалось повстання, організоване західноукраїнськими комуністами. Мали місце й деякі інші виступи. Розтерзана війною, з невірними виступами, розтерзана проблемами, шешеними гострими соціальними проблемами, позбавлена будь-якої підтримки й допомоги ззовні республіка знемагала у кривавій боротьбі з Польщею. Її правителі розуміли нестійкість свого становища. Будучи не досить твердими й рішучими, схильними до компромісів, непослідовними у своїх діях, вони еділи надію поклати на підтримку й допомогу Антанті. Але остання більше схилилася на сторону Польщі, готуючи з неї «санітарний кордон» проти більшовизму.

На допомогу з України годі було сподіватись, бо Центральна Рада сама знемагала у боротьбі за владу. Тісніші зв'язки були налагодужені з Директорією, хоч власті Західноукраїнської Народної Республіки відчували певне недовір'я до керівників Директорії. 1 грудня 1918 р. у м. Фастові представники уряду республіки підписали з Директорією попередній договір про об'єднання Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки. 3 січня 1919 р. цей договір був затверджений Національною Радою, а 22 січня у Києві, у святковій обстановці — Трудовим конгресом. Відбувся так званий «Акт злуки» — об'єднання розірваних протягом багатьох століть західних і східних земель України в єдину соборну національну державу. Західноукраїнська Народна Республіка дістала назву «Західної області УНР». Проте серйозної допомоги з великої України вона і далі не одержала, крім продовольства та декількох невеликих добровільних заповітів. Слід вказати і на такий факт: у травні

1919 р. коли у боротьбі з Директорією радянські війська підійшли до кордонів Східної Галичини, уряд Радянської України звернувся з нотою до уряду Західноукраїнської Народної Республіки, де зазначалося, що він не буде вести військових дій на території Галичини при умові, що Галицький уряд припинить ворожі дії проти радянських військ. Центральний Виконавчий Комітет України тоді ж оголосив звернення до трудящих мас Галичини, де пропонував допомогу у боротьбі проти багатіїв і закликав скинути владу поміщиків та капіталістів. Але у Східній Галичині цієї влади вже не було. А про конкретну допомогу у боротьбі проти Польщі та боярської Румунії, яка захопила всю Буковину, у вказаних документах мова не йшла. Правителі Західноукраїнської Народної Республіки не могли вступити в переговори з Радянським урядом України ще й тому, що той вів війну з їх союзником — Директорією, а галицькі війська допомагали Директорії у цьому. Головне ж у тому, що вони запевняли Антанту, сподіваючись визнання і допомоги від неї, що їх метою є також боротьба з більшовизмом.

Однак сподівання на підтримку Антанти виявились марними. Вистояти ж у боротьбі із значно переважаючими силами ворога, що все збільшувались, сама республіка не могла. В середині липня 1919 р. основні сили Української Галицької Армії перейшли Збруч. витіснені польськими військами з краю. Галичина була знову повністю окупована військами Польщі, яка домоглась ще у червні від Антанти «узаконення» цієї окупації. 25 червня 1919 р. Верховна Рада Паризької мирної конференції офіційно доручила Польщі окупувати західноукраїнські землі.

Ось так у результаті прямої військової агресії Польщі, при активному сприянні і великій допомозі їй з боку Антанти була задушена Західноукраїнська Народна Республіка, яка проіснувала вісім з половиною місяців.

Які ж висновки можна зробити з історії цього трагічного, складного, суперечливого періоду? Перемога в Росії Жовтневої революції, повалення спочатку самодержавства, а потім влади Тимчасового уряду, перемога революції у Австро-Угорщині та Німеччині створили реальні передумови для звільнення раніш пригноблених народів. Поляки, Фінляндці, чехи, словаки, серби, хорвати та інші народи створили або відновили свої суверенні, незалежні держави. І це був факт прогресивний. Його прогресивність визнала і радянська політологія та офіційні чинники, не дивлячись на те, що у державах цих до влади прийшли не робітники та селяни. Такий самий процес відновлення своєї національної державності мав місце і в Україні. Утворення Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки мало історично-прогресивне значення. Це була об'єктивна, загальнонаціональна спроба створити свою власну, незалежну, суверенну державу, спроба звільнитись від вікової влади чужинців, влади, яка під різкими виглядами і різними способами нав'язувала своє панування, свою ідеологію, свою історію, владу, право, свою політику, свою українськую яка намагалась денационалізувати український народ, бо національно свідомий він був для неї небезпечним; влади, яка нещадно вичискувала багатіючі природні ресурси України й черпала з них незліченні, величезні багатства, експлуатувала її народ. То чому ж утворення незалежних Польщі, Фінляндії, Чехословаччини тощо вважалося прогресивним, а Українська Народна Республіка, Західноукраїнська Народна Республіка були оголошені реакційними, буржуазно-націоналістичними?

Та тому, що як Польща, що дові століття володіла західноукраїнськими землями, так і Росія, що володіла всією рештою України, не хотіли від цих багатіючих земель відмовитись. Вони вважали їх своїми, кривими.

вони за всіма народами світу готові були визнати право на незалежність, тільки не за українським. Недарма ж як у Польщі, так і в Росії віками витравлювали в українців національну свідомість, заперечували саме право українського народу на існування.

Так, Радянська Росія у «Декларації прав народів Росії» визнала за кожним народом право на відокремлення і утворення незалежної держави. Саме так і виникли незалежні держави Польщі, Фінляндії. Але випустити з рук Україну вона, як показали факти, не збиралася. Коли в урядових колах Радянської Росії говорилось про право українського народу на суверенітет, незалежність — то тільки у вигляді Радянської влади. Будь-яка інша влада була небажаною, бо це означало б втрату України — житниці усїєї Росії у той час, найбільшого постачальника хліба, цукру, м'яса, металу, солі, вугілля... Радянська ж влада України — в розумінні суверенітету, незалежності — була фікцією.

Ось чому факт виникнення, діяльність якої-небудь іншої влади, проголошення Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки були зустрінуті Радянською владою вороже, всіляко очорнювалися і опаплюжувалися. В такому плані ідеологічно виховувався український народ протягом усіх 74-х років Радянської влади.

Звичайно, правителі двох республік допустили немало помилок у своїй діяльності, часто дуже серйозних. Але безспірним залишається те, що вони самовіддано намагались відновити незалежну українську державність, що вони діяли, хоч і не завжди послідовно, в інтересах всього українського народу, а не поміщиків і капіталістів, як це посилено мусувала дотеперішня радянська пропаганда.

Але тоді відстояти справжню незалежність України у силу ряду несприятливих внутрішніх і зовнішніх обставин не вдалося.

Ви перегорнули останню сторінку короткого нарису історії становлення української державності від найдавніших часів до 20-х років нашого століття. Звичайно, невеликий обсяг цієї брошури не дав змоги її авторам розглянути дану важливу і складну проблему з усією повнотою і всебічністю. Це зроблять, сподіваємось, інші дослідники нашої української історії. Крах тоталітарного комуністичного режиму, де вся політика, історія, наука підганялися під догматичні, заідеологізовані стереотипи, де об'єктивність приносилась у жертву ідеології, а також процес відродження української незалежної держави, започаткований історичними актами — Декларацією про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. і Актом про незалежність від 24 серпня 1991 р. — все це створює нині реальні передумови для глибокого, об'єктивного, всестороннього висвітлення історії становлення та розвитку української державності. Без цього ми не зможемо належним чином осмислити сучасність і, використовувши відповідні уроки і досвід історії, передбачити майбутнє нашої держави, за незалежність, вільний, демократичний розвиток якої 1-го грудня 1991 р. одностайно проголосував народ України. 84,18% виборців взяло участь у цій епохальній події і 90,32% з них відповіло «так» незалежності України. Почалася нова, велична сторінка історії.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Вирниченко В.* Відродження нації, К., 1990. Ч. 1—2.
2. *Гетьмани України. Історичні портрети.* К., 1991.
3. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. К., 1990.
4. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. К., 1991.
5. *Грушевський М.* На порозі Нової України. К., 1991.
6. *Дядиченко В. А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII—початку XVIII ст. К., 1959.
7. *Жуковський А., Субтельний О.* Нарис історії України. Львів, 1991.
8. *Історія Української РСР: У 2 т.* К., 1967. Т. 1.
9. *История государства и права Украинской ССР: В 3 т.* К., 1987. Т. 1.
10. *Крип'якiewicz І. П.* Галицько-Волинське князівство. Львів, 1984.
11. *Крип'якiewicz І. П.* Богдан Хмельницький. Львів, 1990.
12. *Крип'якiewicz І. П.* Історія України. Львів, 1990.
13. *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців 1848—1918. Львів, 1926—1927. Кн. 1—2.
14. *Літопис Руський/Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця.* К., 1989.
15. *Лотоцький А.* Історія України. Львів, 1990.
16. *Романчук О.* Ультиматум. К., 1990.
17. *Софроненко К. А.* Общественно-политический строй Галицко-Волинской Руси, М., 1955.
18. *Хрестоматія з історії Української РСР.* К., 1959. Т. 1.
19. *Юшков С. В.* Общественно-политический строй и право Киевского государства. М., 1949.
20. *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків: У 3 т. Львів, 1990—1992. Т. 1—3.